

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

AZERBAYCAN VE ATATÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ulviyye ALİYEVA

ANKARA-2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

AZERBAYCAN VE ATATÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ulviyye ALİYEVA

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Serdar Sarısır

ANKARA-2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

AZERBAYCAN VE ATATÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı :

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....	
.....	
.....	
.....	
.....	
.....	

Tez Sınavı Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../200...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, XX.yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya Macaristan İmparatorluğu ve Çarlık Rusya'sı gibi büyük imparatorlukların çözülerek yerlerini yeni dünya düzenine uygun olarak ortaya çıkan üniter ulus devletlerine bırakmasıyla izleyen sürecin en önemli liderlerinden biridir.

Üstün zekası, liderlik mahareti ve sarsılmaz karakteriyle, hızla çöküş sürecine girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun külleri üzerine başarıyla inşa ettiği Türkiye Cumhuriyeti ve gerçekleştirdiği devrimlerle gerek dünya kamuoyunda gerekse Türk dünyasında çok şahsiyetli bir lider olarak kabul edilen Mustafa Kemal, tarih sahnesine çıkmasından itibaren Azerbaycan kamuoyu tarafından da ilgiyle takip edilmiştir.

Bu çalışma ile Mustafa Kemal'in, Milli Mücadele'den başlayarak hayata gözlerini yumduğu ana kadar, Azerbaycan kamuoyunda yarattığı etki ve imaj ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Mustafa Kemal liderliğindeki bir avuç Anadolu halkının imkansızlıklar içerisinde bulunmalarına karşın güçlü emperyalist devletlere karşı kazandığı zaferler ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleştirdiği inanılmaz değişim ve dönüşümlerin bir yansıması olarak ortaya çıkan bu imaj, Azerbaycan halkı, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti ve Azeri aydınların, Mustafa Kemal liderliğinde Anadolu Türklerinin (savaşımına)vermekte oldukları Milli Mücadele'ye yönelik tutum ve davranışlarında önemli derecede belirleyici olmuştur.

Azerbaycan halkının, Milli Mücadele boyunca kendileri çok zor koşullarda bulunmalarına rağmen Mustafa Kemal'in liderliğinde başlatılan Milli Mücadele hareketine ve Türk halkına sağladığı siyasi, iktisadi ve askeri destek kanımızca savaşın gidişatına etki edecek nitelikte olmasına rağmen günümüzün görmezden gelinen konularındandır. Hatta, Mustafa Kemal ve silah arkadaşları emperyalist devletlere karşı kahramanca mücadele verirken, Azeri Türklerinin yardımları Sovyet yardımlarının gölgesinde kalarak günümüz literatürüne Sovyet yardımları şeklinde yansımıştır. Aynı zamanda bu çalışmanın diğer bir amacı, bu konuyla ilgili

gerçeklerin ortaya çıkarılarak bu alandaki mevcut olan eksikliğin kısmen de olsa giderilmesine katkı sağlamaktır.

Ulviyye Aliyeva

HAZIRLAYAN: ULVİYYE ALİYEVA

“AZERBAYCAN KAMUOYUNDA ATATÜRK

(1923-1938)”

ÖZET

Çöküş sürecine girmiş bulunan Osmanlı İmparatorluğu üzerine Türkiye Cumhuriyet’ini kurarak sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda gerçekleştirdiği devrimlerle tüm dünya kamuoyunu kendisine hayran bırakan Mustafa Kemal’in başardıkları Azerbaycan kamuoyu tarafından da takdirle karşılanmıştır. Zor koşullarda gerek emperyalist güçlere karşı kazandığı zaferler, gerekse ülkesinde gerçekleştirdiği radikal reformlarla, ideolojik ve ideal farklılıklara rağmen başta Neriman Nerimanov ve İbrahim Ebilov gibi dönemin etkin Azerbaycan devlet adamları ve Azerbaycan halkının saygı ve sempatisini elde eden Mustafa Kemal, üstün zekası ve karizmatik liderliğiyle Milli Mücadele’nin kazanılmasında belirleyici nitelikte olan siyasi, iktisadi ve askeri desteği elde etmeyi başarmıştır.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının işgalci güçlere karşı kazandığı her zafer Azerbaycan halkı tarafından büyük bir coşku ve sevinçle karşılanırken, büyük önderin zamansız vefatı da, Azerbaycan kamuoyunda büyük yankı uyandırmış ve Azerbaycan halkını en az Türk halkı kadar üzmüştür.

Bu çalışmada Mustafa Kemal Atatürk’ün Azerbaycan kamuoyundaki etki ve imajı irdelenirken, büyük önderin sergilediği liderlik yeteneğinin Milli Mücadele yıllarından itibaren vefatına kadar Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve iki halkın sergilediği dayanışma örneğinde ne kadar etkili olduğu da ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Azerbaycan, İbrahim Abilov, Neriman Nerimanov, Milli Mücadele, Türkiye.

PREPARED BY: ULVIYYE ALIYEVA

**“ATATURK IN THE PUBLIC OPINION OF AZERBAIJAN
(1923-1938)”**

ABSTRACT

The achievements of Mustafa Kemal Atatürk in making social, political and cultural revolutions happen by establishing the Turkish Republic after the Ottoman Empire started collapsing have been admired by the whole world as well as the Azerbaijan community. Atatürk, who has earned the respect and sympathy of Azeri people and Azeri government officials especially during the reign of Nəriman Nərimanov and İbrahim Əbilov by coming victorious against Imperialist powers or radical reforms in spite of ideological differences, has succeeded to earn a significant political, economic and military support in winning the national struggle with his extraordinary intelligence and his charismatic leadership.

As much as every victory of Turkish people, who fought for independence with the leadership of Atatürk against the powers who wanted to take on the country, is treated with excitement and happiness, the untimely death of the great leader is also as upsetting for Azeri nation as it is for Turkish nation.

In this study, while the impacts and image of Atatürk on Azeri nation are being analyzed, the impact of leadership skills of the great leader starting from the years of liberation war until his time of death, the relationship between Turkey and Azerbaijan and the cooperation that the two nations have exhibited have also been analyzed.

Key Words: Atatürk, Azerbaijan, İbrahim Əbilov, Nəriman Nərimanov, Independent War, Turkey

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL VE MODERNLEŞME

1. Mustafa Kemal'in Hayatı.....	6
A. MUSTAFA KEMAL'İN KİŞİLİĞİ.....	9
B. MUSTAFA KEMAL'İN ETKİLENDİĞİ DÜŞÜNCE AKIMLARI.....	11
2. Türkiye'nin Modernleşmesi ve Azerbaycan.....	14
A. TÜRK DÜNYASINDA KÜLTÜR BİRLİĞİ	17
B. HARF DEVRİMİ.....	21
C. TÜRKİYE'NİN SİYASİ VE ENTELEKTÜEL YAŞAMINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİ.....	27
a. Matbuat Faaliyetleri.....	29
1. Yeni Kafkasya Dergisi.....	29
2. Azeri-Türk Dergisi.....	32
3. Odlu Yurt Dergisi.....	34
b. Türkiye'nin Siyasi, İlmi ve Fikri Yaşamını Etkileyen Azeri Şahsiyetler.....	35
1. Bir Düşünce Adamı ve İdeolog Olan Ali Bey Hüseyinzade.....	35
2. Türk Siyasi Yaşamının Resmi Yüzlerinden Ahmet Ağaoğlu.....	37
3. Ahmet Caferoğlu.....	41

İKİNCİ BÖLÜM

MUSATAFA KEMAL'İN DIŞ SİYASETİNDE YURTDIŞI TÜRKLER

1. Dış siyaset.....	43
2. Yurtdışı Türklere Yönelik Dış Siyaset.....	45
A. AZERBAYCAN TÜRKLERİ.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE AZERBAYCAN TÜRKLERİ

1. Milli Mücadele Döneminde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri.....	55
A. SİYASİ DESTEKLER.....	58
B. MALİ DESTEKLER.....	61
C. ASKERİ DESTEKLER.....	64
D. MUSTAFA KEMAL VE TBMM ÜYELERİNE GÖNDERİLEN HEDİYELER.....	66
2. Azerbaycan Türkleri ve Atatürk.....	67
A. AZERBAYCAN KAMUOYU.....	70
B. AZERBAYCAN SİYASİLERİ.....	74
a. Neriman Nerimanov.....	74
b. İbrahim Ebilov.....	80
c. Mehmet Emin Resulzade.....	89
1. Mustafa Kemal ve Resulzade.....	90
2. Cumhuriyet'in İlanı ve Resulzade.....	90
3. Şeyh Sait İsyanı, Musul Sorunu, İzmir Suikast Girişimi ve Resulzade.....	91

3. Atatürk'ün Vefatının Azerbaycan Basındaki Yankısı.....	93
SONUÇ.....	99
FOTOĞRAFLAR.....	104
KAYNAKÇA.....	111
ÖZGEÇMİŞ.....	120

KISALTMALAR

A.A.M.	:Atatürk Araştırma Merkezi
A.g.e.	:Adı Geçen Eser
AKPMK.	:Azerbaycan Komünist Parti Merkez Komitesi
ASSC.	:Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
BCA.	:Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri
Bsk.	:Baskı
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Der.	:Derleyen
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.T.K.	:Türk Tarih Kurumu
Y.Y.	:Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

Azerbaycan çok eski bir tarihe sahiptir, fakat yazılı kaynakların eksikliği bu coğrafyada yaşayan halkların tarihinin çok yönlü araştırılmasına engel teşkil etmektedir. Tarihi verilerin yetersizliği gerek yerli, gerekse de yabancı araştırmaların bu konuyla ilgili farklı görüşlerin ileri sürmelerine sebep olmuştur. Ancak, son dönemde bu konuyla ilgili yazılan çok sayıda makale ve eser iki ana başlık altında toplanmaktadır. Bu görüşlerden ilki Azerbaycanlıların XI-XII. yüzyıllarda bu coğrafyaya göç eden Türkler tarafından asimile edilen İran, Midya, Kasplılar veya Albanlı toplulukları olduğu şeklinde bir görüştür. Selçuklu Oğuzların gelişiyle Türk boyları bölgede yurt edinmiş, Safevilerin döneminde ise, kendi konumlarını pekiştirerek söz konusu toplulukların erimesine neden olmuşlardır.

Bu tezi kanıtlamak için 1939 yılında Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından hazırlanan ders kitabında ve onun 1941 yılının işlenmiş versiyonunda Azerbaycanlılar, sözde 3000 yıl önce Azerbaycan topraklarında yaşadığı belirtilen Midyalılar, Kasplılar, Albanlılar ve diğer kabileler ile özdeşleştirilerek otokton olarak ilan edilmiştir. Azerbaycanlıların Ataları Midyalılar olduğu ilan edildiğinden dolayı Azerbaycan Devleti buna uygun olarak Midya Krallığıyla özdeşleştirilerek «bilenen ilk eski Azerbaycan kralı» olarak Midya'nın kralı Deyoka belirlenmiştir.¹

Ciddi bilimsel esaslara dayanmayan bu tür görüşlerin sebebi olarak XIX.yüzyılda Azerbaycan'ın coğrafi olarak ikiye ayrılarak Çarlık Rusya'sı ile Kaçarlar devleti, daha sonra Sovyetler Birliği ile Pehleviler etkisi altında kalması neticesinde tamamen siyasi çıkarlar gözetilerek Azerbaycanlıların tarihi ve kültürünü tahrip etme politikaları olduğunu söyleyebiliriz. İkinci görüşe ise, Azerbaycan coğrafyasında yaşayan halkların milattan önceki yüzyıllardan beri bölgede bulunan Türk grupları ile çeşitli dönemlerde buraya göç eden Türk uyruklarının kaynaşarak bu günkü Azerbaycan halkını oluşturdukları yönündedir.²

¹ Z.I.Ibrahimov ve E.A.Tokarjevskiy, **Azerbaycan'da Sovyet Tarih Biliminin Gelişimi**, Bakü, 1964, s. 126-132.

² Z. Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi Hakkında Belgeler ve Yayınlar**, Bakü 1990, s. 19-22.

Son yıllarda ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletlerde Türkçe kökenli sözcüklerin bulunması da bu görüşü destekler nitelikte olsa da, genel kabul gören görüş günümüzde Anadolu Türkleri ve Azerbaycan Türkleri olarak, bulundukları coğrafyalara göre, iki ayrı isim altında tanımlanan halklar; büyük Türk göçleri sırasında güney yolunu takip eden Batı Türklerinin iki kolunu meydana getirdikleri bilinmektedir. Bilindiği gibi, Azerbaycan 1040 tarihinde gerçekleşen ve Selçukluların zaferiyle sona eren Dandanakan Savaşı'ndan sonra batıya yönelen Selçukluların elde ettiği fetihlerle kısa zamanda tamamıyla Türk yurduna dönüşmüştür.

1071 tarihindeki Malazgirt Zaferi'nden sonra ise, Sır Derya boylarından Anadolu'ya akmakta olan Oğuz boyları, küteller halinde kendilerinden kısa süre önce gelerek Azerbaycan'ı yurt tutan soydaşlarının memleketi üzerinden Anadolu'ya geçmişler ve burayı da Azerbaycan gibi, Türk vatanı haline getirmişlerdir. Anadolu ile tamamen aynı etnik yapıya sahip olan Azerbaycan'da bugün yerleşik hale geçmiş olan Oğuz veya diğer adıyla Türkmen boylarının ismini taşıyan yerlerin çok yaygın oluşu, bu yerleşmenin ne kadar köklü olduğunun açık delilidir.³

Azerbaycan sahip olduğu stratejik coğrafi konumu ve zengin doğal kaynakları nedeniyle tarih boyunca büyük güçlerin hakimiyet mücadelesine tanık olmuştur. Bölgeye egemen olma mücadelesine, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren etkili bir şekilde katılan Çarlık Rusya'sı, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kuzey Azerbaycan'da gücünü hissettirmiş, 1813 "Gülistan", 1828 "Türkmençay Antlaşmaları" ile İran, 1829 "Edirne Antlaşması" ile de Osmanlı Devleti, Rusya'nın bölgedeki egemenliğini tanımak zorunda kalmışlardır. Çarlık Rusya idaresi, kendi emperyalist çıkarlarını sürekli kılmak ve Azerbaycan Türklerinin Türkiye ile ırki ve kültürel bağlarını gevşetmek için bölgede planlı ve baskıcı bir politika izlemiştir.⁴

1917'de Ekim Devrimi sonucu çöken imparatorluğu'nun ardılı SSCB'de Çarlık Rusya'sından devraldığı kültür emperyalizmini genişleterek devam ettirirken, bu duruma Mustafa Kemal ve Türkiye'si duyarsız kalmamıştır.

³ Tahir Sümbül, "Atatürk ve Azerbaycan," **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül, 1991-Ankara)**, C. II, Ankara 1996, s. 111.

⁴ Betül Aslan, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov(1920-1923)**, İstanbul, 2004, s. 19.

Azerbaycan Türklerini Türkiye Türklerinin kardeşi olarak gören Mustafa Kemal, dönemin şartları el verdiği ölçüde dayanışma ve işbirliği içinde olmak için daima çaba harcamıştır. Mustafa Kemal'in Azerbaycan'la ilgili görüşlerini şu sözleri net bir şekilde ortaya koymaktadır: “Bugün Azerbaycan'ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerimin bir takım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu duyuyorum. Filhakika, sancağı çeken benim ellerim idi. Ellerimi tahrik eden, bugünkü bayrağa müşterek olan bütün Türkiye halkının hakiki ve samimi kardeşlik hissiyatı idi.”

Yine 18 Ekim 1921'de Azerbaycan'ın Ankara elçisine şunları söylemiştir:

“Azeri Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için onların isteklerine nail olmaları, hür ve bağımsız olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir. Türkün saadeti ve mazlumların kurtuluşu yolunda Azerbaycan Türklerinin de kanını dökmeye hazır bulunduklarına dair olan beyanatınız istilacılara karşı Türk'ün ve mazlumların kuvvetini artıran pek kıymetli bir sözdür. Bugünkü sınırlarımız dışında, başka ellerde, başka siyasi zümrelerle, isteyerek veya istemeyerek kader ortaklığı yapmış, bizimle dil, ırk ve mense birliğine, yakın uzak tarih ve ahlak yakınlığı görülen Türk topluluklarının durumu, tarihin bir hadisesinin neticesidir ve Türk milleti için derin bir hatıradır. Fakat Türk milletinin tarihen ve ilmen teşekküldeki asaleti, dayanışmayı asla ihmal etmez. Coğrafi vaziyeti göz önüne getirilirse, gerçekten Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükümet ve milletler için bir temas ve dayanak noktası olduğu görülür. Azerbaycan'ın bu özel konumu, vazifesini pek mümkün kılmamaktadır”.⁵

Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal Azerbaycan'ın Milli Mücadele ve Türkiye açısından ne kadar önemli bir konumda olduğunu gayet farkındaydı. Ancak, Milli Mücadele döneminde emperyalist devletlerin tek ciddi rakibi konumunda bulunan Sovyet Rusya'sının desteğini elde etmeyi hedefleyen Mustafa Kemal, Rusya ile ilişkileri belli bir düzeyde tutmak istiyordu. Ayrıca hem Türkiye'nin izlediği “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” politikasına bağlılık nedeniyle hem de Sovyet Rusya'sıyla olan ilişkilerin zarar görmemesi adına Azerbaycan'la olan

⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Ankara, 2006, s. 24.

bağları Mustafa Kemal'in kendi deyimiyle dil, kültür ve ortak tarih gibi manevi köprüler üzerinden sağlam tutarak korumak istiyordu.

Bu çerçevede Mustafa Kemal Türkiye Türklerinin ve Dış Türklerin dünü ve bu gününü bilimsel anlamda araştırılması için Türk Dil ve Tarih Kurumlarını kurdurmuştur. Kısacası, Mustafa Kemal gerek Azerbaycan gerekse diğer yurt dışı Türklerle ilgili politikasında tutarlı, hesaplı, gerçekçi, kararlı, gelişmelere uzun vadeli bakan, ufuk ötesini gören, duyguları değil de ulusal çıkarları, ülke bütünlüğünü ve yurt güvenliğini her şeyin üzerinde tutan, Türkiye'nin olanakları ölçüsünde rasyonel bir yol izlemiştir.

Azerbaycan Türkleri, Orta Asya ve Kafkasya'da yaşayan diğer Türk topluluklarına nazaran, coğrafi ve kültürel yakınlıklarından dolayı, Anadolu ile bağları daha güçlü olan bir halktır. Milli Mücadele'nin başlarında Azerbaycan, hem İstanbul'daki Osmanlı Devleti ile ilişkilerini sürdürmüş, hem de Doğu ve Orta Anadolu'da temellenen ve kendilerini Osmanlı değil, Türk olarak tanıtan hareket ile karmaşık bir ilişki içinde olmuştur.⁶

Mustafa Kemal, Azerbaycan'a her zaman olumlu yaklaşmış, iki ülke ve halk arasındaki tarihi bağları da dikkate alarak ilişkilerin gelişmesi için çaba göstermiştir. Öte yandan Bolşevikler ile Azerbaycan arasında bir denge kurmanın gerekliliğine inanan Mustafa Kemal, aynı zamanda bağımsız bir Azerbaycan'ı desteklerken, tek müttefiki olan Rusları da küstürmek istememiştir.

Mustafa Kemal'in politikasında kültürel bağların güçlü tutulması, ülkeler arası dayanışmanın büyük boyutlara ulaşmasında stratejik bir husustur. Cumhuriyet kurulup yerleştikten sonra, şayet, Mustafa Kemal'in takip ettiği eğitim ve öğretim programına dikkatlice bakılacak olunursa, onun en büyük emellerinden birinin bütün Türkler arasında tam bir kültür birliği yaratmak olduğu görülür.⁷

Mustafa Kemal'in Azerbaycan'a yönelik politikası gerçekçilik ilkesinden uzaklaşmadan döneminin şartlarının gerektirdiği ölçüde belirlenmiştir. Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal, Azerbaycan ile çok yakın temasta bulunmuş ve

⁶ Z. Bünyadov, **a.g.e.**, s. 142-145.

⁷ Ercan Karakoç, **Atatürk'ün Dış Türkler Politikası**, İstanbul 2004, s. 89-90.

ciddi manada siyasi ilişkiler kurmuş, o günlerde karşılıklı Elçilikler açılmıştır. Ancak, Mustafa Kemal'in Azerbaycan politikasının siyasi ayağında SSCB etkin rol oynadığı da belirtmemiz lazım.

Öte yandan gerek Azerbaycan halkı gerekse dönemin Azeri devlet adamları kardeş Türk halkının büyük önder Mustafa Kemal önderliğinde güçlü emperyalist devletlere karşı mücadelesi ve kazandığı zaferler sonrasında genç Türkiye Cumhuriyet'inde gerçekleştirdiği siyasal, sosyal ve kültürel devrimleri büyük takdir ve hayranlıkla izlemişlerdir. Nitekim, söz konusu takdir, hayranlık ve güvenin sonucu olarak kardeş Türk halkına en zor günlerinde maddi ve manevi olarak ellerinden gelen desteği esirgememişlerdir.

Bu çalışmada el aldığımız konu Mustafa Kemal ve onun önderliğinde yürütülen Milli Mücadele hareketinin Azerbaycan kamuoyundaki yankısı, etkisidir. Söz konusu etki çerçevesinde başta dönemin Azerbaycan yöneticileri ve aydınları olmak üzere, Azerbaycan halkının Mustafa Kemal ve Milli Mücadale'ye yönelik sergiledikleri tutum ve davranışlar da incelenecektir. Ayrıca, Milli Mücadele döneminde Azerbaycan Devleti ve Azerbaycan halkı tarafından kardeş Türk halkına yapılan, ancak günümüz literatüründe çoğunlukla Sovyet yardımı olarak bahsedilen siyasi, iktisadi ve askeri yardımlara da değinilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL VE MODERNLEŞME

1. Mustafa Kemal'in Hayatı

Bıraktığı eserle Türk tarihine yeni bir yön veren Mustafa Kemal'in Türk dünyası hakkındaki görüşlerini değerlendirmek ve algılamak için onun hayatına bakmak gerekir. Mustafa Kemal bu gününün Türkiye'sinin sınırları dışında kalan Doğu Makedonya'daki Selanik şehrinde bu günün tarihiyle 19 Mayıs 1981'de dünyaya gelmiştir. O yıllarda Selanik bir imparatorluk şehridir. Çeşitli din ve kültürlerden insanların yaşadığı bu şehirde Mustafa Kemal tamamıyla bir Türk terbiyesi ile yetişmiştir.⁸

Mustafa Kemal, 1898-1899'da Manastır Askeri İdadisi'nden mezun olduktan sonra İstanbul'da Harp Okulu'na başladı. Harp Okulu'ndayken arkadaşlarıyla beraber el basması bir dergi çıkartarak "Hürriyet" fikrini yaymak için çaba gösterdi. 1902 yılında teğmen rütbesiyle piyade olarak mezun olan ve ardından Harp Akademisi'ne başlayana Mustafa Kemal, askerliğin yanı sıra siyasal gelişmelerle de yakından ilgilenmeye başladı.

Akademi hayatını 1905'te kurmay yüzbaşı olarak tamamlamasının ardından Mustafa Kemal Şam'daki 5. Ordu'ya atandı ve burada "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni" kurulmasına rehberlik etti. 1908'de Makedonya'da bulunan Mustafa Kemal 3. Ordu'ya atanarak Şark Demiryolu Müfettişi olarak görev yaptı. Manastır ve Selanik'te görevli iken 1909'da İstanbul'daki ayaklanmanın (31 Mart Olayının) bastırılmasını sağladı. İsyanın bastırılmasını sağladıktan sonra Selanik'e geri dönen Mustafa Kemal, 1910 yılında orduyu temsilen oluşturulan heyet ile birlikte Picardie Manevralarını izlemek için Fransa'ya gitti. Fransa dönüşü ise patlak veren Trablusgarp Savaşı üzerine İtalyanlara karşı savaşmak için Trablusgarp'a gitti. Burada Tobruk, Bingazi ve Derne'de mücadele etti.⁹

⁸ Hüseyin Tosun, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, Ankara 2003, s. 9-10.

⁹ H. Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, İstanbul 1982, s. 99.

Mustafa Kemal'in kişiliğinin yetiştiği aile ortamı, kültür çevresi, savaşlar, yaşadığı dönemin siyasi yapısı, isyanlar ve göçlerden etkilendiğini ifade edebiliriz¹⁰. Mustafa Kemal, Balkan Savaşları'nın başlaması üzerine Kuzey Afrika'dan ayrılarak İstanbul'a geldi. Ardından Gelibolu'da Bolayır Kolordusu Kurmay Başkanlığı'na getirildi. Edirne'nin kurtarılmasından sonra ise Sofya Ataşe Militerliği'ne atandı.

I. Dünya Savaşı sırasında ise Mustafa Kemal sırasıyla şu görevlerde bulundu;

- 1915'te Çanakkale Cephesi
- Anafartalar Kahramanı olarak anılan Mustafa Kemal 1916'da Mirlivalığa (Tuğgeneralliğe) getirildi.
- 1916'da Edirne'deki 16. Kolordu komutanlığı
- 1916'da Diyarbakır-Bitlis-Muş Cephesine tayini ve ardından Bitlis ve Muş'un Rus işgalinden kurtarılması (1916-1917)
- 1918'de Yıldırım Orduları Komutanlığı

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından İstanbul'a dönen Mustafa Kemal bir süre burada kaldı ve Kasım 1918 yılında arkadaşı Fethi Bey'le "Mimber" adlı bir gazete çıkardı. İstanbul'daki birçok kişi ile görüşen Mustafa Kemal, bir sonuç alamaması üzerine Anadolu'ya geçme kararı aldı. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in "Milli Egemenliğe" dayalı tam bağımsız bir Türk Devleti kurmak amacıyla Samsun'a hareket etmeye karar verdiğini söylemek mümkündür.

Mustafa Kemal yabancı işgallere tepki olarak yayınladığı "Havza Genelgesi'yle" halkın uyanarak protesto ve mitingler düzenlemesini istiyordu. Hatta yetkililerin bu konuda yardımcı olmaları gerektiğini de belirtiyordu. Ardından Amasya'ya geçerek yayınladığı genelgede; yurdun bütünlüğünün, milletin istiklalinin tehlikede olduğuna dikkat çekilmekte ve çözüm olarak "milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" denilmekteydi. Bir devrim bildirisi mahiyetinde olan Amasya Genelgesi, milli egemenliğe ve milli bağımsızlığa vurgu yaparak, vatanın bir bütün olarak kurtuluşunu savunuyordu. Genelgenin yayınlanmasının ardından İstanbul'a çağırılan Mustafa Kemal geri gitmeyerek

¹⁰ S. İlhan, **Atatürk ve Askerlik**, Ankara 1990, s. 22-25.

görevinden istifa etti. Böylece sivil bir kişi olarak yoluna devam etme kararı almış oldu.¹¹

Daha sonra Erzurum'a geçen Mustafa Kemal, 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum Kongresi'ne iştirak ederek kongre başkanlığına seçildi. Bölgesel nitelikte olan kongre, Mustafa Kemal'in katılımı ile ulusal bir nitelik kazandı. Kongrede; vatanın bir bütün olduğu ve parçalanamayacağı, manda ve himayenin kabul edilmeyeceği, azınlıklara ayrıcalıklar verilmeyeceği gibi kararlar alındı. Ayrıca alınan kararlar oluşturulan Heyet-i Temsili'ye başkanlığına Mustafa Kemal seçildi. Erzurum'da "Misak-ı Milli'nin" ilk temeli atıldı.

Heyetin başkanı olarak çalışmalarına devam eden Mustafa Kemal, 4 Eylül 1919'da kongre için Sivas'a geçti. İstanbul Hükümeti ve işbirlikçilerinin engellemelerine rağmen Sivas Kongresi gerçekleşti. Milli Müdafaa Cemiyetlerini tek çatı altında toplayarak Milli Mücadele'nin ve Kuvayı Milliye'nin tek elden yönetilmesini sağlayan, Milli Mücadele'nin hedef ve sınırlarını kesin olarak belirleyen kongre, hem Mondros'a hem de yabancı işgallere karşı bir tepki niteliğindedir. Ayrıca bu kongrede Milli Mücadele'nin lideri de kesinleşmiş oldu.¹²

Sivas Kongresi'nden bir süre sonra Damat Ferit Paşa Hükümet'i düştü ve yerine Ali Rıza Paşa Hükümet'i kuruldu. Ardından İstanbul Hükümet'i temsilcisi Amasya'da Mustafa Kemal ile bir görüşme gerçekleştirdi. Böylece İstanbul Hükümet'i Anadolu'daki Milli Mücadele'yi resmen tanımış oldu. Bu görüşme ile Meclis-i Mebusan'ın açılmasını sağlayan Mustafa Kemal yapılan seçimlerde Erzurum Milletvekili olarak meclise girmeye hak kazandı. Ancak güvenlik nedeniyle İstanbul'a gitmedi. Bu arada Mustafa Kemal Sivas'a geçti. Ardından faaliyetlerini konumu itibarıyla Ankara'da sürdürme kararı aldı. Böylece Mustafa Kemal Ankara'ya geçti. Ankara'da hazırlanan Misak-ı Milli, İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan'da kabul edildi.

Milli ve bölünmez bir ülkenin sınırlarının çizildiği Misak-ı Milli kararlarının kabul edilmesi İstanbul Hükümet'i ve İtilaf Devletlerini rahatsız etti. Ardından

¹¹ Eroğlu, a.g.e., s. 175-187.

¹² Haver Aslan, "Azerbaycan Matbuatında Atatürk Sevgisi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, C.13, İstanbul 1981, s. 119-124.

hükümetin istifası, İstanbul'un resmen işgali gibi gelişmeler yaşandı ve Meclis -i Mebusan dağıtıldı. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Ankara'da bir meclisin toplanması için çağrıda bulundu. Hazırlıkların ardından 23 Nisan 1920'de TBMM açıldı. Mustafa Kemal Ankara Milletvekili olarak katıldığı TBMM'de, Meclis Başkanlığı'na seçildi.¹³ 1921'de Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubu başkanlığına seçilen Mustafa Kemal'e, Sakarya Savaşı öncesinde TBMM tarafından Başkomutanlık yetkisi verildi. Sakarya Savaşı sonrasında ise, Gazi unvanı ve Mareşallik rütbesi verildi. 1922 yılında da İstanbul Darü'l Fünun'u tarafından fahri profesörlük unvanı verildi. 1923'te Latife Hanım ile evlenen Mustafa Kemal, 1925'te Latife hanımdan ayrıldı.

A. MUSTAFA KEMAL'İN KİŞİLİĞİ

Mustafa Kemal'in ilham kaynağını veya etkilendiği düşünce akımını anlamak için onun hayatı boyunca edindiği tecrübe, yaşadığı dönemin şartlarına ve düşünce yapısını oluşturan etkenlere kısaca göz atmak yararlı olacaktır. Bu etkenler içinde ilk akla gelen husus aile ortamıdır. Mustafa Kemal mütevazı bir ailede dünyaya gözlerini açmıştı. Daha çok küçük yaşlarda babasını kaybeden Mustafa Kemal sınırlı gelir düzeyine sahip olan bir ailede yetişmiştir.¹⁴ Dolayısıyla Mustafa küçük yaşlarda sorumluluk alarak başının çaresine bakma alışkanlığını kazanmıştır. Nitekim, askeri Rüstiye'ye annesine bile haber vermeden girmesi, bunun bir göstergesidir. Diğer taraftan böyle bir aile ortamında yetişmesi, onun halkın nabzını tutmasında ve halkın sorun ve eğilimlerini sezmesinde yararlı olduğunu söyleyebiliriz.

Diğer bir etken, Selanik ortamıdır. Şehir, Osmanlı Devleti'nin en işlek limanlarından biridir. Ayrıca, Avrupa'ya demiryolu ile bağlıdır. Çeşitli din ve ırk mensuplarının bir arada yaşadığı bir ticaret merkezidir. Bu renkli etnik yapı ve coğrafi konumu, şehirde Batı etkisine açık bir ortam meydana getirmişti. Mustafa

¹³ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 195-204.

¹⁴ C. Sönmez, **Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım**, Ankara 1998, s. 26-27.

Kemal'in yeni fikirlere ve değişik yaşıyış tarzına açık olmasında, bu ortamın etkileri hesaba katılmalıdır.¹⁵

Herkeste olduğu gibi okul ve öğretmenlerinin Mustafa Kemal'in fikri yapılanmasında önemli etkileri vardır. Mahalle mektebini saymazsak, onun devam ettiği Şemsi Efendi Okulu zamanının en iyi ve en yeni ilkokullarından biriydi. Daha sonra devam ettiği ve kesintisiz eğitim aldığı, Askeri Rüştiye ve İdadi ile Harp Okulu ve Harp Akademisi, o dönemin en iyi okullarıydı. Dersler alanlarında iyi yetişmiş öğretmenler tarafından verilmekte, pozitif düşünceli yurtsever öğrenciler yetiştirilmekteydi. Bu okullar süreci içinde, Fransızca öğretmeni Naki'ydin, Matematik hocası Mustafa Sabri, Kitabet hocası Mehmet Asım, Tarih hocası Mehmet Tevfik, Mustafa Kemal'in üzerinde önemli etki bırakan öğretmenlerdendir.¹⁶ Asker ocağı, mensuplarına kahramanlığı, vatanseverliği, arkadaş bağlılığını, disiplini, fedakarlığı, özveriye, tehlikelerden yılmamayı amirlerin emirlerine kesin itaat etmeyi öğreten bir yuvadır. Bu yuvada yetişen Mustafa Kemal de, sayılan nitelikleri hayatı boyunca kendisinde taşımış bir şahsiyet olmuştur.

Mustafa Kemal'in fikri formasyonunda okuduğu kitapların da etkisi olmuştur. Onun öğrencilik yıllarından beri okumayı, öğrenmeyi sevdiği cephede bile ciddi eserler okuduğu bilinmektedir. Onun fikir kaynaklarının oluşmasında okuduğu kitapların da belirleyici olduğuna hiç şüphe yoktur.¹⁷

Mustafa Kemal'in fikir ve düşünce yapısının oluşmasından 1905-1918 yılları arsında görev aldığı kamu hizmetleri sonucunda yaptığı gözlemler sonucunda kazandığı deneyimlerin önemli ölçüde yeri vardır. Hatırlanacağı gibi, bu zaman süreci içinde, Bulgaristan Prensliği bağımsızlığını ilan etmiş, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak etmiş, Yemen'de ayaklanmalar patlak vermiş, İtalya Trablusgarp'a saldırmış, Balkan ülkeleri Rumeli'yi paylaşmış ve nihayet Osmanlı Devleti basiretsizce girdiği I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış, ülkenin dört bir yanı işgal altına alınmıştı. Devlet tarih sahnesinden silinmenin eşiğine gelmiştir.

¹⁵ T. Feyzioğlu, **Ana Çizgileriyle Atatürk'ün Hayatı ve Eseri, Atatürk Yolu**, Ankara 1995, s. 303-359.

¹⁶ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 167-169.

¹⁷ O. Okyar, "Atatürk'ün Modernlik Anlayışı" **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**, C. 7, İstanbul 1999, s. 73-84.

Mustafa Kemal yaşadığı bu acı deneyimler sonucunda, tek çarenin milli sınırlar içinde, yeni bir devlet oluşturmak olduğu sonucuna varmıştır. Yeni devletin aynı duruma düşmemesi için, geleneksel Osmanlı yapı ve düşünce sisteminden ayrılması gerektiğine inanmıştır.

Bütün bu etkenlerin yanı sıra onun dünyadaki ve ülkedeki fikir akımlarından da etkilendiğini kabul edilmesi gereken başka bir husustur. Büyük Fransız Devrimi'nin getirdiği milliyetçilik ve milli egemenlik ilkeleri haliyle onun için de birer ilham kaynağı olmuşlardır. Avrupa'daki fikir akımlarından özellikle Auguste Comte'un oluşturduğu pozitivizm akımının etkili olduğu görülmektedir.¹⁸ Bu akımın en belirgin özelliği olan bilimin egemenliği ve onun dayandığı laik dünya görüşü, Mustafa Kemal'in fikir yapısı ve icraatında temel dayanak noktalarını oluşturmuşlardır. Yurt içinde ise, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Ziya Gökalp, Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılınçzade Hakkı, Şehbenderzade Hilmi gibi bazı fikir ve sanat adamlarının eserlerine ilgi gösterdiği bilinmektedir.¹⁹ O dönemde mevcut olan fikir akımlarından özellikle Batıcıların medeniyetçi ve Türkçülerin milliyetçi görüşlerini belirli nüanslar içinde benimsediği söylenebilir.

Mustafa Kemal bütün bu sayılan faktörlerden az çok etkilenmekle beraber, bağımsız yaradılışının da bir gereği olarak, hiç bir zaman peşin yargılara, kapılmamış model ve teorilere iltifat etmemiştir. O her türlü düşünceyi kendi akıl ve mantık süzgecinden geçirdikten sonra, ülkenin gerçeklerini, ihtiyaçlarını her zaman dikkate alan gerçekçi bir yol izlemiştir. Bunu yaparken de ülkenin geçirdiği tarihi süreç ve jeopolitik konumunu dikkate almış, aklın ve bilimin işaret ettiği yolu takip etmiştir.²⁰

B. MUSTAFA KEMAL'İN ETKİLENDİĞİ DÜŞÜNCE AKIMLARI

Mustafa Kemal orta boylu, ince ve sağlam yapılı, açık sarı saçlı, geniş alınlı, elmacık kemikleri belirgin, açık mavi gözlü, etkili bakışlı ve yakışıklıydı. Fiziki görünümü etkileyiciydi. Tabiat itibarıyla sıkılgan olmakla beraber, toplum içinde olmaktan ve konuşmaktan hoşlanan biriydi. İfadeleri kesin, kararlı ve tesirliydi.

¹⁸ U. Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara 1984, s. 168.

¹⁹ H. Olalı, *Atatürk'ün Üstün Kişiliği Gerçek Atatürkçülük, Atatürkçü Olmak*, İzmir 1973, s. 9.

²⁰ A. N. Zoxrabbekov ve Strana Oqney, *Ateşler Ülkesi*, Bakü 1987, s. 78-79.

Giyimine her zaman özen gösterirdi. Daima temiz ve düzgün giyinirdi. Her zaman traşlıydı. Temizlik konusunda çok titizdi. Mutlaka her gün banyo yapmayı adet edinmişti²¹. Geceleri çok geç yatar, az uyku uyurdu. Kahve ve sigara alışkanlığı vardı. Akşam yemeklerini davetlileriyle yemek, vazgeçilmez bir alışkanlığıydı. Sofrada yemeğin yanı sıra bazen müzik de olurdu. Sofra Mustafa Kemal'in dostlarıyla stres attığı, önemli konularda fikir alışverişinde bulunduğu, gerekli hallerde nabız yokladığı, bazen de görev vereceği insanları ölçüp biçtiği bir yerdi. Çoğu zamanda salondaki kara tahta önünde bilimsel tartışmalar yapılan adeta akademik bir toplantı gibiydi.²²

Mustafa Kemal'in en fazla göze çarpan özelliği hareket ve kararlarında çabuk, kesin, açık ve enerjik olmasıydı. Fakat o her şeyden önce gerçekçiydi. Harekete geçmeden konuyu en ince detayına kadar gözden geçirir, zaman, mekan ve imkan faktörlerini mükemmel kullanırdı. Hayatı boyunca, zamanında hiç bir şeyi kaçırmamak ve zamansız hiç bir şeye girişmemek ilkesini başarıyla uygulamıştır. Gerektiğinde durmasını ve uygun zamanının gelmesini beklerdi. Ama, kesin karar verdikten sonra, onu büyük bir enerji, yıkılmaz bir irade ile tereddütsüz takip ederdi. Pratik ve berrak zekası, hiç bir tehlike karşısında yıkılmayan azmi, insanları doğru değerlendirmesi ve en işe yarayacakları yerde kullanması, girişeceği işe mani olacak engelleri yıkmakla işe başlaması, ona başarıya giden yolları açmaktaydı.²³

İcraatına hakim olan duygular değil, akıl ve mantığıdır. Nitekim şahsen alaturka musikiden zevk aldığı halde, Batı musikisine yönelmeyi özendirmiştir. Kadın konusunda da duygularını ve alışkanlıklarını değil, çağın ve geleceğin gereklerini ön plana almış, kadın-erkek eşitliğinin yollarını açmıştır. Büyük zaferden sonra, muzaffer ordular Boğazlara akarken, bir insanın zor dayanabileceği tahriklere kapılmamış, kariyerini kurtarmak için çatışma arayan Lloyd George'in planlarını boşa çıkarmış, Mehmetçiğin kanını dökmeden Doğu Trakya'yı kurtarmıştır.²⁴

Mustafa Kemal'in vazgeçemediği alışkanlıklarından biri de okumaya olan merakıdır. Daha öğrencilik yıllarında küçük harçlığından kitaplar aldığı

²¹ Olalı, **a.g.e.**, s. 17-19.

²² K. Kocatürk, **Atatürk Hayatı, Devrimleri ve Anıları**, 4.Bsk., İstanbul 1982, s. 160.

²³ İ. Hakkı, **Atatürk: Yetiştirilmesi, Kişiliği, Devrimleri**, Erzurum 1973, s. 160-164.

²⁴ Ziya Demir (der.), **Büyüyen Atatürkçülük ve Milli Eğitimde Reform**, İstanbul 1974, s. 238.

bilinmektedir. Genç subaylık yıllarında askerlikle ilgili tercümeler yapmıştı. İleri rütbelerde Arıburnu ve Anafartalar savaşlarını, 1927’de hacimli bir eser olan büyük Nutku üç ay içinde kaleme almıştı. Onun savaş sırasında bile ciddi felsefe ve tarih kitapları okuduğu görülmektedir. Devlet Başkan’ı olduktan sonra, Çankaya’da 10.000 cildi aşkın bir kitaplık oluşturmuştur.²⁵ Eline aldığı kitabı bitirinceye kadar okur, önemli gördüğü yerleri kırmızı-mavi kalemle işaretlerdi. İlgi duyduğu konularda yurt dışından kitaplar getirtmiştir. Kendisini en çok memnun eden hediyenin kitap olduğu bilinmektedir.

Mustafa Kemal’in son zamanlarında özellikle dil ve tarih konuları ile yakından ilgilenmiştir. Bu konularda bilimsel çalışmalar yapılması için Türk Tarih ve Türk Dil Kurumlarını kurmuş birer akademi haline gelmelerini temenni ettiği bu kurumların yaşaması için, vasiyetnamesine özel hükümler koymuştu.

Asker kökenli olduğu halde militarist değildi. Savaştan sonra Mareşal üniformasını çıkarmış, bir iki vesile dışında bir daha giymemişti. Gönülünde olan demokratik bir yönetimdi. İki defa çok partili hayatı denemişti. Yoğun devrimler içinde, bu rejimin yürümeyeceği, devrimlerin tehlikeye girebileceği anlaşıldığından çok partili rejimden vazgeçilmişti. Ancak onun arkasında gücünü halktan alan, halk için çalışan bir idare bırakmak istediği bilinmektedir.²⁶

Resmi ilişkilerinde son derece titiz davranan Mustafa Kemal özel hayatında, dostlarının her türlü nazını çekerdi. Meclisleri daima samimi ve neşeliydi. Davetlileri serbest konuşturmaktan zevk alırdı. Kindar değildi. Öfkesi çabuk geçerdi. Bir defasında Reşit Galip sofrada “Burası milletin sofrasıdır kalkmam” demesine rağmen bir kaç ay sonra onu Maarif Bakanlığı’na getirmişti.

Mustafa Kemal milli gurur konusunda son derece hassastı. Yabancı ülkelere ve milletlerarası konferanslara giden kişilere “sesiniz benim sesimdir, unutmayınız” uyarısında bulunur, gidenler de bunu göz önüne alarak protokol konusunda ödün vermezlerdi. İtalya’ya resmi bir ziyaret yapacak olan İnönü’ye “Sen Türkiye’nin Başvekilisin. Mussolini de resmen İtalya’nın Başvekilidir. Arada hiç bir fark

²⁵ Hakkı, **a.g.e.**, s. 90.

²⁶ Parushev ve Parashkev, **Mustafa Kemal Atatürk**, Bakü 1973, s. 41, 268.

tanımayacaksınız” demişti. İnönü’nün İtalya ziyareti; bu direktif doğrultusunda gerçekleştirdi. ²⁷

Batı’nın Türkiye’ye hep yukardan bakışını ortadan kaldırmaya, Türk insanının Batı karşısında duyduğu kendine güvensizlik duygusunu önlemeye kararlıydı. Nitekim bütün hayatı boyunca bu konuda bir ödün vermemiştir. Milli onur bayrağını, hep yücelerde dalgalandırmıştır. ²⁸

2. Türkiye’nin Modernleşmesi ve Azerbaycan

XX. yüzyılın başlarından itibaren Türkiye ve Azerbaycan’da modern Batı değerlerinin ve kurumlarının aktarılması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu süreç “Batılılaşma”, “Modernleşme” ve “Yenileşme” gibi çeşitli adlarla anılmıştır. Türkiye’deki modernleşme hareketleri dış ülkelerden gelen zorlamanın sonucu olmayıp, devletin iradesiyle kesintisiz bir şekilde gelişirken, Azerbaycan’daki modernleşme girişimleri devlet katında değil de, belli öncü toplum kesitlerince ve sivil aydınlarca gerçekleştirilmiştir. Bu durum Azerbaycan’ın XX. yüzyılın başlarında başta Çarlık Rusya’sı olmak üzere sırasıyla İngiltere ve Sovyet Rusya’sının bir tür sömürgesi altında olmasından kaynaklanmıştır. Özellikle, Azerbaycan’ın Sovyetleşmesi sonrasında ülke büyük ölçüde dış dünyaya kapalı kalmış ve Rus merkezli yani Sovyetlerin güdümünde bir modernleşme süreci yaşanmıştır. Buna karşılık Türkiye’de İmparatorluğun yıkılması sonrasında Mustafa Kemal önderliğinde kurulan cumhuriyet rejiminde modernleşme girişimleri kesintisiz ve hızlı bir biçimde devam etmiştir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Azerbaycan’da modernleşme girişimleri başta Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade gibi sivil aydınlar önderliğinde yürütülmeye çalışılmıştır. Sovyetlerin nüfuzuna girmesinden sonra Azeri aydınlara karşı Pantürkist ve Panislamist suçlamalarla yapılan tasfiye girişimleri sonucunda bu öncü aydınlar ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Azerbaycan’dan kopan Ahmet Ağaoğlu Türkiye’ye gelerek Milli Mücadele hareketine katılmış ve üstlendiği

²⁷ Parushev ve Parashkev, **a.g.e.**, s. 261-265.

²⁸ Nazir Ahmedli, **Mustafa Kemal Atatürk**, Baki 2002, s. 21.

görevlerle Türkiye'nin modernleşmesinde büyük rol oynamıştır. Nitekim, Ağaoğlu Türkiye'nin modernleşmesindeki başarılı katkılarından dolayı Nerimanov tarafından Azerbaycan'a davet edilecektir.

Mustafa Kemal önderliğindeki Türkiye ise hız kesmeden siyasal, ekonomik ve sosyal alanlarda modernleşme hareketlerini gerçekleştirmeye devam etmiştir. Mustafa Kemal'e göre, çağdaş medeniyete ulaşmak için bu medeniyeti yaratan unsurları ile beraber olmak lazımdır. Çünkü, daha önce askeri ve milli eğitim başta olmak üzere çeşitli alanlarda alınan sınırlı alıntılar, Osmanlı Devlet yapısı içerisinde yürütülmüş, devleti kurtaramadığı gibi, bir kültür uzlaşmazlığına da yol açmıştı. Dolayısıyla, Mustafa Kemal, eskilerin reformcu ve teklifçi metotlarına itibar etmemiştir.²⁹ Ona göre, çağdaş dünyada neyin ne kadar alınacağı ve sınırın ne olması gerektiği tartışması hem anlamsız ve hem de faydasızdır. Modernleşmenin tek bir yolu vardır, o da çağa damgasını vuran ve rakipsiz olan Batı medeniyetini bilimi, kültürü, teknolojisi, hayata bakış tarzıyla almaktır. Bunu gerçekleştirmenin yolu bilim ve fenni esas almaktan geçmektedir.

Mustafa Kemal, Türkiye'nin iki yüzyıllık açığını kapatmak için adeta zamana karşı yarışır. Batı dünyasının yüzyıllar boyu elde ettiği birikimleri, yani Rönesans, Reform, Büyük Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi getirilerini en kısa zamanda Türk toplumuna mal etmeyi hedef alan sistemli bir strateji uygular.³⁰

Mustafa Kemal'in modernleşme atılımlarını, Batı'ya rağmen Batılılaşma şeklinde ifade edebiliriz. Mustafa Kemal'in bu konulardaki ilham kaynağı nazari ilkeler veya doğmalar değildir. Türk Modernleşmesi veya Mustafa Kemal Rönesans'ı diyebileceğimiz bu hareket tarihin derinliklerinden gelen sürecin hassas Türkiye'nin jeopolitik özelliğinin zaruretleri, Türk toplumunun ihtiyaçları, beklentileri ve ülkenin ihtiyaçları ışığında şekillenmiştir.

Bilim ve fennin rehberliğinde yürütülen değişim ve dönüşümler, ancak laik bir ortamda gelişebilirdi. Dolayısıyla, Mustafa Kemal modernleşmesi laikliğin başarı anahtarı işlevi bulunmaktaydı. Mustafa Kemal'in modernleşme atılımlarının yapılabilmesi için ülkede barış, huzur ve güveninin sağlanması gerekli idi. Büyük

²⁹ A. Mumcu, **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II**, Eskişehir 1997, s. 82.

³⁰ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 353.

önderin “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ilkeleri ile uyguladığı akılcı politikası bunu sağlamıştır.

Mustafa Kemal, modernleşmenin kuru bir Batı taklitçiliğine dönüşmemesi ve modernleşmenin milli değerlerle bezenmiş bir sentez haline gelmesi için ciddi akılcı tedbirler almıştır. Yeri geldiği zaman değinileceği gibi, modernleşmeyle ilgili milli kimliğin belirginleşmesi, Türk kültürünün halk kaynağından kendi öz değerleriyle beslenip çağdaş medeniyet içinde yerini bulması amaç edinilmiştir.³¹

Devrim hareketleri, devlet eliyle yukarıdan aşağıya doğru yürütülmekle beraber, bunları halka benimsetmek, onların siyasi, sosyal ve kültürel hayata katılmalarını sağlamak için önlemler alınmıştır. Özellikle, toplumun en önemli parçasını oluşturan kadınlara eşit haklar tanınmış, böylece nüfusun yarısının sosyal ve kültürel hayata aktif bir şekilde katılmaları amaçlanmıştır. Yukarıda belirtilen Mustafa Kemal’e has farklı bir metot ve yaklaşımla devrimler değerlendirilmiş, zaman ve zeminin uygunluğu dikkate alınarak aşamalı olarak birbirlerini tamamlayacak şekilde sistemli ve kararlı olarak sosyal, siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda çok önemli devrimler gerçekleştirilmiştir.³²

Bu devrimlerin başarıya ulaşması, modernleşme yolundaki engelleri ortadan kaldırmak, artık tamamıyla iflas eden kurumların yerine çağın ihtiyaçlarını karşılayacak modern kurumlar oluşturmakla mümkündü. Bunların en başında gelenler, rejimin hukuki mevzuatını yeniden düzenlemek, Tanzimat’tan beri sürüp giden kültür ayrımını önlemek, din ve devlet işlerini ayırmak suretiyle devleti laikleştirmek, Türk toplum hayatının çağdaşlaşmasını önleyecek engelleri kaldırmak idi. Yüzyılların sonucu olan bu sistemi değiştirmek için olağanüstü zorluklarla mücadele etmek gerekiyordu. Büyük önder, yurdu kurtarmanın verdiği emsalsiz itibar ve halkta uyandırdığı güven duygularından güç alarak bundan sonraki hayatını çağdaş Türkiye’nin yaratılmasına adanmıştır.³³

³¹ İsmail Çallı, “Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Dünyası”, **Erdem Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, C. 11, S. 32, Ankara 1999, s. 472,473.

³² **Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi**, “Review of the Institute of Atatürk”, Erzurum 1978, s. 26.

³³ F. İncekara, **Atatürk’ün Hayatı ve İnkılaplarının Mahiyeti**, İzmir 1961, s. 15.

Bu sıralarda Azerbaycan tamamen Sovyet nüfuzu altına girmiş bulunması nedeniyle dış etkilere kapalı bir yönetim biçimi sergilemek zorunda kaldıysa da, Mustafa Kemal önderliğinde Türkiye’de gerçekleşmekte olan bazı akımların etkisinin hem olumlu hem olumsuz sonuçlarıyla karşılaşmıştır. Özellikle, Türkiye’de bulunan Azerbaycanlı muhacirler matbua alanında giriştikler çeşitli faaliyetlerle Azerbaycan kamuoyunu yönlendirmeyi başarmışlardır. Bunlar arasında bir grup Azeri gencin bir araya gelerek çıkardıkları “Yeni Yol” adlı gazeteyle Azerbaycan’da alfabe değişikliği konusunda yaratıkları kamuoyu sayabiliriz ki bunun da etkisiyle hem Sovyet yönetimi hem de Sovyet Azerbaycan Hükümeti süreci destekleme karar almışlardır. Bunun dışında başta Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala olmak üzere birçok değerli Azeri şahsiyetinin Türkiye’de çıkardıkları çeşitli yayınlar aracılığıyla kendi fikir ve görüşlerini yayarak, adeta bir muhalefet görevini üstlenmişlerdir.³⁴

A. TÜRK DÜNYASINDA KÜLTÜR BİRLİĞİ

Günümüzde pek fazla üzerinde durulmayan konulardan biri Mustafa Kemal’in Türk Dünyası hakkındaki görüş ve düşünceleridir. Mustafa Kemal’in çeşitli zaman dilimlerinde Türklük ve Türk Dünyası’yla ilgili söyledikleri, onun Türk Dünyası’nda bir kültür birliği kurmak gibi bir hayal ve özleminin olduğunu göstermektedir. Mahmut Esat Bozkurt Mustafa Kemal’e atfen şöyle bir ifade kullanır: “Şu kadarını belirmeliyim ki, her şeyden evvel bir Türk milliyetçisiyim. Böyle doğdum böyle öleceğim. Türk Birliğinin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görmesem bile gözlerimi dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım.” Bu ifadeler Mustafa Kemal’in bir Türk birliğinin sağlanmasından yana olduğunu bu yolda çaba harcayacağını açıkça ortaya koymaktadır.³⁵ Ancak, hiçbir zaman hayale kapılmayan, son derece gerçekçi bir yapıya sahip olan ve ne zaman hareket, ne zaman duracağını iyi bilen Mustafa Kemal, özellikle Sovyetler Birliği’yle olan ilişkilere zarar verebileceği ihtimalini de dikkate alarak bu hayalini ertelemeyi uygun

³⁴ Cem Karakılıç ve Oğuzhan Aydın, “Azerbaycan’daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye’deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı(1923-1930),” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 43, Bahar 2010, s. 183-199.

³⁵ Leyla Karahan, *Atatürk Dönemi Dil Kurultaylarında Türk Dünyası*, Ankara 2012, s. 84-88.

bulmuş ve bunu da şu cümlelerle ifade etmiştir: “Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur. Komşumuzdur. Müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir. Ufalanabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Dış Türklerin bize yaklaşmalarını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız lazım.”³⁶

Bu sözlerinde de anlaşılacağı gibi Milli Mücadele dönemindeki onca zorluklara rağmen Mustafa Kemal sadece Anadolu Türklerini düşünmemiş, diğer Türk toplulukların geleceğiyle de yakından ilgilenmiştir. Ancak o dönemde siyasal anlamda bir birliğe uygun ortam olmadığı için daha çok kültürel anlamda bir yaklaşma ve birliğin üzerinde durmuştur. Bu yönde birçok önemli adımlar atılmıştır. 1924 yılında “Türkiyat Enstitüsü” kurulmuş ve içinde Fuat Köprülü’nün de bulunduğu bir grup aydın Türkiye’de bir Türkoloji kurultayı düzenlemek istiyorlardı. Zaten, 1920 yıllarda Almanya, Türkiye ve Rusya Türkoloji’nin merkezi olmak için rekabet içerisindeydiler.

Bütün bu rekabet içerisinde Sovyet Rusya’sı Türklük meselelerinde inisiyatifi Türkiye veya Almanya’ya bırakmamak için Bakü’de bir Türkoloji kurultayı yapılması için çalışmalara başladı. Sovyet Rusya’sı açısından bu kurultayın Sovyet vatandaşı olan ve olmayan Türk aydınların Sovyet sistemine yönelik düşünce ve niyetlerini öğrenmek gibi gizli bir amacı vardı. Çünkü, Sovyet yönetimi bazı Türk aydınlarca çokça dinlendirilen Pantürkist söylemlerden son derece rahatsızdı.³⁷ Nitekim, Türkiye’deki “Kemalistler” de sık sık Sovyet Rusya’sı tarafından Pantürkist olmakla suçlanmışlardır. Fuat Köprülü’nün de içinde bulunduğu bir heyeti Bakü’ye göndererek Kurultay’ı dikkatle takip eden Mustafa Kemal, Türk dilini ve Tarihini

³⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, a.g.e., s. 127-130.

³⁷ Ahmet Buran, “Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı,” *Turkish Studies*, C. 4, Bahar 2009, s. 436-438.

bilimsel yöntemlerle araştırılmasını sağlamak için Türkoloji'yi oryantalizm ve emperyalizmin amaçlarına hizmet eden bir araç olmaktan çıkarmak istiyordu.³⁸

Kurultay'da Türkiye'yi Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Turan ve İsmail Hikmet Ertalyan temsil etmiştir. Fuat Köprülü, Kurultay'da "Bektaşılık ve Fuzuli" hakkında bir bildiri sunarken, Hüseyinzade Ali Turan ise, "Garbın İki Destanı'nda Türk" adlı bildirisini sunmuştur. Ali Bey Hüseyinzade hatıralarında Köprülü'nün konuşmasının Kurultay'da büyük yankı uyandırdığını ve radyo aracılığıyla halka duyurulduğunu bildirir. Köprülü, konuşmasında Türklerin ve Türkçenin birliği konusuna vurgu yapmış ve ortak bir edebi Türk dilinin kurulabileceğini savunmuştur. Özellikle, Köprülü'nün konuşmasında dikkat çektiği ortak yazı dili konusu Kurultay'da üzerinde önemle durulan hususlardan olmuştur. Ortak edebi dil yanında, ortak iletişim dili konusu da tartışılmış, bunun mümkün olacağı birçok kurultay delegesi tarafından benimsenmiştir. Nitekim, Samoyloviç de Köprülü'yü destekler nitelikte bir konuşma yaparak Türk dilinin bir bütün olduğunu ve farklı biçimlerde konuşma dillerinin Türkçenin lehçeleri olduğunu ifade etmiştir. Ali Bey Hüseyinzade'nin "Garbın İki Destanı'nda Türk" başlıklı bildirisi ise aynı yıl Bakü "Komünist" gazetesinde aynı başlıkla yayınlanır.³⁹

Bakü Türkoloji Kurultayı Türklük bilimi tarihinde kendisinden en çok bahsedilen toplantılardan biri olmuştur. Söz konusu Kurultay'a yönelik başta Türkiye olmak üzere Türk Dünyası ve Türk aydınlarının ilgi ve alakası, Kurultay'ın özellikle Sovyet Rusya'sı tarafından siyasi yönden değerlendirilmesine sebep olmuş ve Türkoloji açısından olumlu sonuçları olduğu kadar olumsuz sonuçları da olmuştur. Kurultay'ın Türkoloji açısından en olumsuz ve feci sonuçlarında biri, çok önemli Türkologların Pantürkist suçlamasıyla tutuklanmaları, işkence görmeleri, hapse atılmaları ve birçoğunun kurşuna dizilmeleri olmuştur. Çünkü, Bakü Türkoloji Kurultay'ı, Türk Dünyası'nda büyük yankı uyandırmış, Türkoloji ve Türklük bilimine ilgiyi artırmış ve Kurultay hakkında önemli gazete ve dergiler çok sayıda yazı yazmışlardır.⁴⁰

³⁸ Seyran Qayıbov, "I. Bakü Türkoloji Kurultayı Bildirilerin Satır Aralarında Halk Bilim Meselesi," **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 7, S. 52, Bahar 2013, s. 208,211,213.

³⁹ Qayıbov, **a.g.e.**, s. 218.

⁴⁰ Qayıbov, **a.g.e.**, s. 216.

Bakü Kurultayı Türklüğün güncel ve tarihsel sorunlarının tartışmaya açılmasına sebebiyet vermiş ve çözüm önerileri üretilmeye başlanmıştır. Türkiye başta olmak üzere birçok ülkede Türkoloji ile ilgili toplantılar organize edilmesi ciddi ciddi düşünölmeye başlanmıştır. Özellikle, dünya Türkleri arasında kültürel anlamda bir birliğin savunucusu olan Mustafa Kemal, Türkiye’de sürecin hızlanması için talimat vermiştir.⁴¹ Bu çerçevede Türkiye’de 1928 yılında Latin Harfi kabul edilmiş ve Türkoloji’nin bilimsel olarak araştırılmasını sağlamak amacıyla Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu ve Dil-Tarih ve Coğrafya Fakölteşi gibi kurumlar kurulmuştur.

Bu gelişmelerden oldukça rahatsız olan Sovyet Rusya’sı Bakü Kurultayı’na katılan bir sürü Türk aydını çeşitli suçlamalarla hapse atmış, işkence etmiş ve kurşuna dizmiştir. Hatta bu kıyım öylesine ilerlemiştir ki, Türk soylu olmayan Samoyloviç, Zilfeld gibi bilim adamlarıyla birlikte kurultaya katılan ama Türkolog olmayan Cebeyev ve Barahov gibi aydınlar da öldürölmüştür. Kısacası, 1920’lerde Türkiye’nin önderliğinde Türk Dünyası arasında bir kültürel birliği sağlama amaçlı başlatılan, 1924’te “Türkiyat Enstitüsü’nün” kurulmasıyla devam eden ve 1926’da Bakü Türkoloji Kurultayı ve sonrasında gelişen olaylar neticesinde Pantürkist suçlaması yaygınlaşmış ve özellikle Sovyetler içerisinde bulunan Türk aydınların öldürölmesi için Pantürkist suçlaması yeterli hale gelmiştir.

Bu bağlamda Türk dili, tarihi, edebiyatıyla ilgilenmek, Türk kültürüne ait değerleri derlemek Pantürkist suçlamasına maruz kalmak için zemin hazırlayan bir unsura dönüşmüştür. Ne yazık ki bu durumdan en çok zarar görenler Azeri Türk aydınları olmuştur. Bu çerçevede, Dede Korkut, Köroğlu, Manas, Ersayın, Alpamış, Koblandı Batır, Çora-Batır, gibi destanlarla ilgilenen ve onları yayınlayanlar baskı altında tutulmuş, sistem karşıtı, Pantürkist ve halk düşmanı olarak suçlanmış; bir kısmı hapis cezasına çarptırılırken bir kısmı da sürgün edilmiş ve kurşuna dizilmişlerdir.⁴²

⁴¹ Buran, **a.g.e.**, s. 442-444.

⁴² **A.g.e.**, s. 441-444.

A. HARF DEVRİMİ

Çok zor ve çetin şartlar içinde kazanılan zafer sonrası kurulan yeni devletin, varlığını devam ettirebilmesinin, ancak dönemin ihtiyaçlarına uyum sağlamasıyla mümkün olduğunu kavrayan Mustafa Kemal, kurtuluşun tek yolu olarak bilimi, kültürü ve teknolojiyiyle Batı uygarlığına ulaşmayı hedef olarak belirlemişti. Mustafa Kemal, çağdaş uygarlığa basit taklitçilikle değil, bütüncül bir yaklaşımla ulaşılabilceğine inanmaktaydı.⁴³ Mustafa Kemal daha Milli Mücadele'nin ilk günlerinden başlayarak, sürekli çağdaşlaşmanın gerekliliğinden bahsettiği gibi, zaferden iki ay sonra da, dünyaya kayıtsız kalarak yaşanamayacağını, çağdaş yaşamın bilim ve tekniğini almak gerektirdiğini ifade etmiştir. Lozan'dan kısa bir süre sonra elde edilen başarının Türkiye'ye uygarlık yolunu açtığına inanan Mustafa Kemal, yapılması gerekenin bu yol üzerinde sapmadan ilerlemek olduğu kanaatine varmıştır.

Medenilik ve çağdaşlık kavramlarını yeni Cumhuriyet'in dayandığı önemli temellerden olarak kabul eden Mustafa Kemal, söz konusu ilkeleri tatbik etmek için giriştiği eylemlerle Türk toplumunu bir kültür türünden çağdaş kültür seviyesine yükseltmek için çabalamıştır. Kısacası Mustafa Kemal devrimlerinin amacı, Türk toplumunu bir an önce çağdaş uygarlığın bir parçası haline getirmektir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak Mustafa Kemal ve arkadaşlarının önemle üzerinde durduğu şey hızlı gelişme isteğiydi. Bunun için yüksek oranda okur-yazar kitlesi ve okur-yazar oranının hızlı bir şekilde yükselmesi için ise kolay bir alfabeye ihtiyaç olduğuna inanıyorlardı.⁴⁴ Bu bağlamda Mustafa Kemal, "Harf Devrimi'ni" Türk toplumunu çağdaş medeniyete ulaştırma yolunda önemli bir basamak olarak kabul ederken, Türk kültürünü, kitlelere yaymak, geliştirmek, halkın eğitim seviyesini yükseltmek, ve Türk Dünyası arasında kültür birliğini sağlamak için çok önemli bir araç olarak görüyordu. İzmir İktisat Kongresi'nde Nazmi Bey ve arkadaşlarının harf değişikliğini gündeme getirmek istemeleriyle başlayan alfabe değişikliği tartışmaları Mustafa Kemal'ın şuan zamanı değil şeklindeki sözleriyle sular biraz olsun durulmuştur.⁴⁵ Ancak, Mart 1926'da, Mustafa Kemal'in talimatıyla

⁴³ Karakılıç ve Aydın, **a.g.e.**, s. 183-199.

⁴⁴ **A.g.e.**, s. 186.

⁴⁵ Bilal Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, Ankara 1992, s.98-108.

Türkiye’den de Fuat Köprülü önderliğinde bir heyetin katıldığı Bakü’de toplanan I.Türkoloji Kongresi’nde yapılan görüşmeler sonunda, Latin alfabesine geçişin kabul edilmesi, Türkiye’de alfabe tartışmalarının yeniden alevlenmesine sebep olmuş, Akşam gazetesinin 28 Mart 1926 tarihli “Latin Harflerini Kabul Etmeli mi, Etmemeli mi?” başlıklı anketi ülkede geniş yankılar uyandırmıştır. Dönemin ünlü yazar ve bilim adamlarından Halit Ziya, Necip Asım, Ali Canip, İbrahim Alaaddin, Yusuf Semih, Ali Şeydi, Avni Başman, Prof. Zeki Velidi Togan, Prof. Köprülüzade Mehmet Fuat gibi önemli şahsiyetler Arap harflerinden yana tutum sergilerken, 1927 yılının sonları ve 1928 yılının ilk yarısı, Latin harfine geçiş yolunda çok hararetle tartışmaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Uzun ve hararetle tartışmalar sonucunda, 20 Mayıs 1928 günü, CHP Genel Sekreteri Saffet Bey ile arkadaşlarının hazırladıkları “Latin Rakamları Tasarısı” Meclis’te kabul edilerek aynı yıl içerisinde “Harf Devrimi” gerçekleşmiştir.⁴⁶

Mustafa Kemal’in çok öteden beri istediği “Harf Devrimi’nin” ancak 1928’de gerçekleşmesinin önemli sebepleri bulunmaktadır. Söz konusu sebepler farklı bilim adamları tarafından şu şekilde dile getirilmiştir: H. Eren’e göre; “Mustafa Kemal belki Rusya’daki çalışmalar başlamadan önce alfabe değişikliği konusunda fikir beyan etmiştir. Fakat Bakü’deki çalışmalar bu konuda somut adımların atılmasında etkili olmuştur.” Çünkü, Mustafa Kemal “Harf Devrimi’ni” çağdaşlaşma yönünde atılması gereken en önemli hedef olarak görürken, Türk Dünyası’yla bir kültür birliği sağlanması fikrini de çok öteden beri savunuyordu. Bakü Kongresi’nde Latin harfinin uygulanmasının kabulü Mustafa Kemal’in de idealarıyla örtüştüğü için Türkiye’de devam eden süreç de hızlandırılmıştır. Bernard Lewis ise, Sovyetlerin ülkelerindeki Türkler için Latin yazısını kabul etme nedenlerinin, Türkiye ile teması kesmek olduğunu, ama bunun Türkiye’de ters bir etki yaratıp Latin harflerinin kabulünü desteklediğini, Türkiye’deki Azerbaycanlı sürgünlerin Latin harflerinin propagandası yaptığını, bunun da Mustafa Kemal’in politikasına uyduğunu, bununla birlikte Mustafa Kemal’in, yeni yazı ile birlikte eski düzen ve fikirlerin geçmişe

⁴⁶Şimşir,a.g.e., s. 102-104.

gömölüp, yalnız Latin harfli Türkçede ifade edilen fikirlere açık yeni bir kuşak yetiştirmek olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷

Gerek H. Eren gerekse Bernard Lewis'in ifade ettiği gibi Mustafa Kemal,Türkiye'nin çağdaşlaşması,Türk kültürünün gelişmesi ve Türk Dünyası'nda bir kültür birliği sağlanması açısından çok önemsedığı alfabe değişikliğini Azerbaycan'da gerçekleşmesini memnuniyetle karşılamıştır.Nitekim, Mustafa Kemal Türkiye'de bulunan Azerbaycanlı muhacirlerin özellikle matbaa vasıtasıyla çeşitli propaganda yürütmelerine kendi ideallerıyla örtüştüğü için müsaade etmiştir. Ortamın müsait olmasından faydalanarak matbuat alanında faaliyetlere girişmeye başlayan bir grup Azerbaycan genci, Mayıs 1922'de "Yeni Türk Elifba Komitesini" kurarak çalışmalara başlamışlardır. Kısa bir süre içinde Latin kökenli yeni Türk alfabesini hazırlayan bu komite, fikirlerinin yayılması için 22 Eylül 1922 tarihinde Türk tarihinin ilk Latin harfli gazetesi olan, "Yeni Yol" adıyla bir gazete çıkarmışlardır.⁴⁸

Türk dilini yalnız Arap harflerinden kurtarmayı değil yabancı kelimelerden de arındırmayı (özellikle Arapça ve Farsça) hedefleyen "Yeni Yol Gazetesi", Türk medeni gelişiminin önündeki bu en büyük engeli yok etmek için özellikle ülkedeki öğretmenlerin desteğinin alınmasını gerekli görmüştür. Başlangıçta cılız bir hareket hüviyetine sahip olan Latin alfabesi fikri, kısa zamanda taraftar bulup Azerbaycan sınırları dışında da yayılmaya başlayınca, Azerbaycan Sovyet Hükümeti tarafından da destek görmeye başlamıştır. Öte yandan 27 Nisan 1920 istilasının ardından Türkiye'ye kaçmak zorunda kalan bir grup muhalif Azerbaycanlı muhacirler, Latin alfabesi konusundaki gelişmeleri büyük bir ilgiyle takip etmiş, yapmış oldukları yayınlarla bir taraftan bu konudaki görüşlerini açıklamaya diğer taraftan Sovyet politikalarının altında yatan gerçekleri Türk ve dünya kamuoyuna duyurmaya çalışmışlardır.⁴⁹

Muhacerete çıkışının ilk yılında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti' adlı kitabı hazırlayan Resulzade, Latin alfabesi

⁴⁷Hamit Alioğlu, "Azerbaycan'da Türkoloji'nin Dünü ve Bugünü," *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1994, s.2337.

⁴⁸A.g.e., s. 2332.

⁴⁹Ahmet Karaca, "Azerbaycan Siyasi Muhaceretini Oluşturan Ölümsüzler," **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, C. 45, S. 303, Ankara 1995, s.45.

konusundaki fikirlerini ilk kez burada dile getirmiş ve böyle bir hareketin Azerbaycan ile Türk Dünyası arasındaki münasebetleri ortadan kaldıracaklarını ifade ederek karşı çıkmıştır. Resulzade'nin karşı çıkmasının sebebi Mustafa Kemal'in ta o zamanlardan beri istediği Latin harfine geçiş planından haberdar olmamasıdır. Nitekim, Resulzade ilerleyen zamanlarda Türkiye'nin de Latin harfine geçişini büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Münferit faaliyetlerle başarılı olamayacağını anlayan Resulzade, ortak bir fikir ve ideal olmadıktan sonra ortak bir hamle ve hareketin de olamayacağını düşünerek hem muhaceretteki siyasi teşkilatın propaganda aracı olmak üzere hem de dağınık halde bulunan muhacirleri bir çatı altında toplamak maksadıyla “Yeni Kafkasya Mecmuası”⁵⁰ adıyla bir dergi neşretmeye başlamıştır. İkinci sayısından itibaren Latin alfabesi konusundaki haber ve yorumlara yer veren “Yeni Kafkasya Mecmuası” Kafkasya'daki Bolşevik matbuatından iktibas ettiği haberde, Bolşeviklerin Latin alfabesini uygulamaya karar verdiklerini, bu amaca hizmet etmek için, “Yeni Yol” adlı bir mecmua neşredildiğini ve iktisat şurasında alınan kararlar neticesinde Latin alfabesini tatbik eden komitenin işlerini takviye etmek için üç bin altın ruble tahsis edildiğini bildirmiş ancak bu kararın pek çok itiraza neden olduğunu ilave etmiştir. Aynı makalede Latin alfabesinin uygulanmasına muhalif olanlara karşı söylenen Latin lisanı ile Latin harflerinin farklı şeyler olduğu, harflerin değişmesi ile lisanın değişmeyeceği hususundaki fikirlere karşı Latin alfabesinin uygulamasına muhalif oluşunun nedenini ve bu konudaki endişelerini ifade ederek karşı çıkmayı sürdürmüşlerdir.⁵¹

“Yeni Kafkasya Mecmuası” özellikle alfabe meselesini Azerbaycan Türklerini, Türkiye etkisinden bertaraf etmek, Müslüman dünyası ile maddi ve

⁵⁰ Bütün Rus esiri Türklerin dışarıda çıkarmış oldukları ilk yayın organı olan Yeni Kafkasya Mecmuasının ilk sayısı 26 Eylül 1923 tarihinde neşredilmiş ve 1 Ekim 1926 tarihine kadar olan süreç içinde 94 sayı yayınlanmıştır. 1 Eylül 1927 tarihli bir tezkire ile dahiliye vekaleti tarafından muzır neşriyat olarak görülüp yayın hayatına son verilmiştir. On beş günde bir yayınlanan siyasi, edebi ve içtimai bir mecmua olan Yeni Kafkasya'nın sahibi ve baş yazarı ise Mehmet Emin Resulzade'dir. İçerik olarak oldukça çeşitlilik gösteren ve ilk olarak Azerbaycan, ardından Rusya, daha sonrada dünya üzerinde yaşayan tüm esir milletlerin savunucusu olan Yeni Kafkasya Mecmuası, Rusya ahvali, İran ahvali, Afganistan ahvali, Gürcistan ahvali, Türkistan ahvali, Kazan ilinde, beynelmilel hayat ve kitabiyat gibi bölümler ile mühim hadiselerin değerlendirildiği makaleler ve komünizmi irdeleyen yazı dizilerinden ibarettir. Dünyanın belli başlı merkezleri ile Kafkasya'da yaşayan muhabirleri vasıtasıyla aldığı haberleri sütunlarına taşıyıp okuyucularını gelişmelerden haberdar eden mecmua, Rusya, Kafkasya, Türkiye, İran ve diğer ülkelerin yayınlarını da takip etmiştir. Özellikle 28 Mayıs ve 27 Nisan gibi önemli günler üzerinde durarak Azerbaycan davasının zihinlerde canlı tutulmasını sağlamıştır. Bkz. Cem Karakılıç, s. 188.

⁵¹ Şimşir, a.g.e., s. 127.

manevi teması koparmak ve Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri arasında manevi bir uçurum yaratmak için Rus emperyalizmin elinde güçlü bir silah olarak telakki etmiş, Sovyet medeni inkılabının ilk büyük adımının başlıca siyasi manasının Azerbaycan Türklerini komşu ülkelerde yaşayan soydaşlarının, zararlı ideolojilerinden kurtarmaya yönelik olduğunu vurgulamıştır.

Latin alfabesi meselesinin Türkiye'deki Azerbaycan Türkleri arasında hararetle tartışıldığı sıralarda Azerbaycan'da Latin alfabesinin uygulanması hususunda önemli adımlar atılmaktadır. 1923 yılında Azerbaycan okullarında Latin harfleri ile tedrise karar verilmiş ancak, yeni yazı ile kitap yetiştirilemediğinden tedrisat Arap harfleri ile devam ettirilmiştir. Yeni alfabe Azerbaycan'da kısa sürede tutulmuş, Latin harfleri ile basılan kitapların sayısı artmış, gazetelerin tirajı yükselmiş ve yeni yazıyı öğrenenler hızla çoğalmıştır. 1926 yılında "Yeni Yol" gazetesinin tirajı altı bine çıkarken yeni Türk alfabesi ile okuyup yazabilenlerin sayısı da 120 bine yükselmiştir. Bu arada Arap harflerini destekleyenler inkılap karşısı gösterilip Çeka ile tehdit edilmiş, böylece yeni alfabeye karşı ülke genelinde gelebilecek tehditler de bertaraf edilmiştir.⁵²

Nihayet 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihinde başlayan çalışmalar XX. yüzyılın ilk büyük ilmi itiraflarının yapıldığı bir mahiyet kazanmıştır. Bakü Türkoloji Kongresi'ne katılan Türkologlardan 131 delegenin 98'ini Türk, Tatar, 33'ünü de yabancılar oluşturmuştur.⁵³ Kongrede, Türkoloji'nin üç ana konusu üzerinde çalışmalar yapılması kararlaştırılmıştır. Bu konular Türk Tatar halklarının tarihi, etnografyası ve dilinden mürekkeptir. Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk Tatar nüfusunun kesin istatistiklerinin çıkarılması, Türk Tatar bölgelerinin atlaslarının ve haritalarının yapılması, merkezi bir Türkoloji müzesinin kurulması, okullarda etnografya derslerinin okutulması, Türklerden etnograflar ve antropologlar yetiştirilmesi hedeflenen icraatlar olarak kongreye katılan delegeler tarafından talep edilmiştir.⁵⁴

Bakü Türkoloji Kongresi'ne davet edilenler arasında ünlü bilim adamlarından A. E. Kırinski, N. N. Poppe'nin de bulunması kongrenin tarihi değerinin artırırken

⁵² Şimşir, **a.g.e.**, s. 134-136.

⁵³ Alioğlu, **a.g.e.**, s. 2338.

⁵⁴ Şimşir, **a.g.e.**, s. 16.

fahri üye olarak davet edilen N. Marr ile Sovyet ideolojisinin önderlerinden olan A. N. Lunaçarskiy'in başkanlık divanına seçilmesi, kongrenin ister istemez Sovyet hakimiyetinde geçeceğini göstermiştir. S. S. C. B. Merkezi İcra Komitesi Başkanı G. Musabeyov'un hükümet adına yapmış olduğu bir konuşma ile açılan kongrede daha sonra ünlü Türkologlardan V. V. Bartold, S. F. Oldenburg, A. A. Müler, A. N. Samoyloviç, B. Çobanzade, H. Zeynalli, A. R. Zikfeldt, S. Y. Malov, F. Ağazade, N. F. Yakovlev, C. Memmedzade, Kamanov, N. N. Poppe, K. Şeref, A. V. Şerba, R. U. Açaryan ve Fuat Köprülü Türk tarih, dil ve etnografyasına ait bildirilerini sunmuşlardır.⁵⁵ Mustafa Kemal'in Fuat Köprülü vasıtasıyla kongreyi yakından takip ettiği görülmüştür.⁵⁶

Bütün bu tartışmalara rağmen Bakü Kongresi, 7 olumsuz, 6 çekimser oya karşı 101 oyla Latin harflerinin Arap alfabesinden üstünlüğünü kabul etmiş ve bunu uygulama yöntemini Sovyet birimlerinin her birinin kendi yetkisine bırakmıştır.⁵⁷ Böylece uluslararası bir kongrenin desteğini de arkalarına alan Latinciler, Azerbaycan'da ve Rusya dahilindeki Türk illerinde Latin alfabesini uygulamak için kollarını sıvamışlardır. Ancak burada önemli olan husus Latin harfine geçiş sürecinde her iki ülke arasında mevcut olan karşılıklı etkileşimdir. Mustafa Kemal ta Milli Mücadele'nin başlarından itibaren gerekli gördüğü ancak gerçekleştirmek için elverişli zamanı beklediği Harf Devrimi'nin Azerbaycan'da yaşanmasına bir grup Azerbaycanlı gencin Türkiye'de bu alanda giriştiği faaliyete göz yumarak katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Azerbaycan'da gerçekleşen I. Türkoloji Kurultayı sonrası kabul edilen Latin harfe geçişin Türkiye'deki Alfabe tartışmalarını hızlandırmıştır. Böylece Mustafa Kemal'in öteden beri kolladığı fırsat da eline geçmiştir.

Türkiye'nin Latin harfine geçmesi Azerbaycan Türkleri tarafından memnuniyetle karşılanırken, söz konusu olay dönemin önemli Azeri şahsiyetleri biri olan Mehmet Emin Resulzade'nin 15 Ekim 1928 tarihinde kalem aldığı bir yazısında Türkiye – Azerbaycan arasındaki ilişkileri muhafıza açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.⁵⁸ Aynı şekilde Mirza Bala Türkiye'deki gelişmeleri

⁵⁵ Karakılıç ve Aydın, **a.g.e.**, s. 185.

⁵⁶ Kamil Veli Nerimanoğlu, "Azerbaycan'da Devlet Dili Siyaseti," **Türkler**, C:18, Ankara 2002, s.247-248.

⁵⁷ Şimşir, **a.g.e.**, s. 19.

⁵⁸ Karakılıç ve Aydın, **a.g.e.**, s. 197.

kaleme aldığı “Yeni Türk Alfabesi Münasebetiyle” başlıklı makalesinde şu satırlarla değerlendirmiştir: “Yakın ve Orta Doğu yeni bir devre giriyor. Türk Dünyası Arap harflerinden vazgeçerek Latin harflerini kabul ediyor. Şimdiden görünüyor ki, bu hareket Türk illerinin, bilhassa şark ve garp Türklerinin harsı münasebetinde yeni safhalar açacaktır. Bu yeni münasebat safhaları her yerden evvel şark ve garp Türkleri arasında ve Azerbaycan ile Türkiye Türkleri arasında etkileşimi artıracaktır.”⁵⁹ diyerek yaşanan gelişmelerin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine hizmet edeceği üzerinde durmuştur. Özetle, her ne kadar iki ülke görünürde farklı tarihlerde Harf Devrimi’ni gerçekleştirmişlerse de, söz konusu değişikliğe giden süreçte iki ülkede gelişen olaylar birbirini etkilemiştir. Mustafa Kemal, ta öteden beri Türkiye’de gerçekleştirmek istediği ama doğru zaman olmadığı gerekçesiyle ertelediği Harf Devrimi’ni, Azerbaycan’da gerçekleşmesini memnuniyetle karşılamış, Türkiye’de bu yönde faaliyet gösteren Azerbaycanlı muhacirlerin matbaa aracılığıyla propaganda yapmalarına müsaade etmiştir. Öte yandan Mart 1926’da Azerbaycan’da gerçekleşen I. Türkoloji Kurultayı, bir süredir Türkiye’de üzeri kapatılmış olan alfabe tartışmalarının yeniden alevlenmesine neden olmuştur. Nitekim bu sürecin sonunda Türkiye de Latin hafine geçmiştir.

B. TÜRKİYE’NİN SİYASİ VE ENTELEKTÜEL YAŞAMINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİ

27 Nisan 1920 tarihinde XI. Kızıl Ordu birliklerinin kuzeyden Azerbaycan’a saldırmasıyla önce Bakü’de, ardından da Gence’de yönetim komünistlerin denetimine geçti ve böylece bir gecede ülkedeki rejim tümünden değişmiş oldu. Bu işgal girişimiyle Azerbaycan 70 sene sürecek olan Sovyet komünist rejiminin baskısı altına girerken , yurtdışında yaşayan Azerbaycan Türklerinin de sayısı hızla artmıştı. Öncekilerden farklı olarak bu defa ülkeyi terk etmek zorunda kalanların büyük çoğunluğunu kaymak tabakası teşkil ediyordu.⁶⁰

⁵⁹ Mirza Bala Mehmetzade, “Yeni Türk Alfabeleri Münasebetiyle,” *Azeri Türk*, C. 1, S. 18, 15 Ekim 1928, s.3.

⁶⁰ Aygün Attar ve Sebahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye’de Azerbaycan Türkleri*, Ankara 2013, s. 115.

İşgalden sonra ülkede açlığın, sefaletin, barınma sıkıntısının kol gezdiği bir dönemde bu sosyal sorunlara karşı önlem almak yerine, “Siyasi Terörle Mücadele” yasası çıkarılarak muhaliflere karşı mücadele başlatıldı ve bu amaçla 1923/1924 bütçesinden yaklaşık 1 milyon rubleye yakın para tahsis edildi. 1924/1925 bütçesinden 206.005 ruble, 1925/1926 bütçesinden 257.523 ruble para daha ayrıldı. Bunun sonucunda 1923 yılında 51, 1924 yılında 31, 1925 yılında ise 26 Sovyet karşıtı siyasi örgütün imha edildiği belirtilmektedir.⁶¹ Bolşevik ihtilalinin başarılı olmasından sonra gerek Sovyet zulmünden, gerekse Kızıl-larla-Beyazlar arasındaki iç çatışmadan kaçanlar için Türkiye, özellikle de İstanbul önemli bir barınak haline gelmişti. Tüm bu sebeplerden ötürü Azerbaycan’dan Türkiye’ye zorunlu göçler başlamıştır.

Azerbaycan’dan Türkiye’ye yapılan politik göç iki döneme ayrılmaktadır. Birinci Azerbaycan siyasi muhacereti XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Bu muhaceret sonucunda Türkiye’nin siyasi yaşamında etkin olan başlıca iki isim, Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu ön planda bulunmuşlardır. İkinci Azerbaycan siyasi muhacereti ise, Sovyet işgalinden sonraki dönemi kapsamaktadır. Bu dönem yaklaşık olarak 1920-1930 yıllarını içine almıştır. Azerbaycan’dan Türkiye’ye yapılan her iki siyasi göç dönemi Türkiye’nin her anlamda dönüşüm geçirdiği dönemlere denk gelmiştir.⁶² Nitekim bu dönemde Türkiye iki ihtilal (II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet), devasa yıkımlara neden olan iki savaş (Balkan ülkeleri ve İtalya ile savaşlar dikkate alınmazsa I. Dünya Savaşı ve devamında Milli Mücadele), toplum yaşamını derinden etkileyen iki barış anlaşması (Sevr ve Lozan) ve iki büyük siyasal değişim (Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçişi temsil eden İttihat ve Terakki dönemi ve Milli Mücadele’yle Laik-Ulusal devlet modeli olan Cumhuriyet dönemi) geçirmiştir. Daha da önemlisi Türkiye dünyanın en büyük yüzölçümüne sahip imparatorluğundan bir ulus-devletine dönüşmüştü. Bu süreçte büyük toprak kaybının yanı sıra, devasa boyutlara, hatta felakete varan düzeyde insan kaybına neden olmuş, Anadolu ve Trakya’nın bir parçası üzerinde milli kimliğe sahip bir siyasal oluşumun varlığı başarılı sayılmıştır. Gerek düşünsel, siyasi, sosyal-kültürel, gerekse de askeri ve insani anlamda binlerce Azerbaycan

⁶¹ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 112.

⁶² **A.g.e.**, s. 141-142.

Türkü Türkiye'nin geçirdiği bu sürecin içinde, bazı durumlarda ise tam merkezinde yer almıştır. Tabii etkileşim karşılıklı olmuştur. Bu süreçte Türkiye belki de tarihte hiç olmadığı kadar Azerbaycan'ın siyasi, fikri, sosyal, kültürel yaşamında yer almış ve bu etkileşim sonunda XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk 20 yılında Azerbaycan'da Türk ulusu olgunlaşmış, milli düşünce şekillenmiş ve Azerbaycan istiklal anlayışını tatmıştır.⁶³

a. Matbuat Faaliyetleri

Türkiye'de Azerbaycan siyasi muhacirlerinin ve aydınlarının başlıca faaliyetleri basın-yayın alanında olmuştur. Böylece, basın yayın aracılığıyla onlar Azerbaycan ve Rusya Müslüman-Türklerinin durum ve düşüncelerini Türkiye ve dünyaya duyururken, iki topluluk arasında da uzun bir süre manevi ve fikri köprü rolünü oynamışlardır. Azerbaycan aydınları ve siyasilerinin Türkiye'de yayınladıkları ilk dergi 26 Eylül 1923 ile 1 Eylül 1927 yılları arasında toplamda 94 sayısı çıkan "Yeni Kafkasya" dergisi olmuştur. Bunu 1928-1931 yılları arasında 32 sayısı çıkan "Azeri-Türk", 1929-1931 yılları arasında 31 sayısı çıkan "Odlu Yurt" dergileri ve 1930- 1931 yılları arasında 58 sayısı çıkan "Bildiriş" gazetesi ile 1931-1934 yılları arasında Ahmet Caferoğlu yönetiminde 36 sayısı çıkan, 1954 yılında tekrar yayınlanan "Azerbaycan Yurt Bilgisi" dergisi izlemiştir.⁶⁴ Böylece, Azerbaycan siyasi muhaceretinin ve aydınlarının Türkiye'nin siyasi ve entelektüel yaşamında üstlendiği ilk misyon Azerbaycan, genel anlamda ise Anadolu dışındaki Türk Dünyası (özellikle de Rusya bölgesi) hakkında bilimsel, edebi, kültürel, siyasisosyal görüşlerin oluşumuna öncü olmasıdır.

1. Yeni Kafkasya Dergisi

1920 yılından itibaren Sovyeterin zulmüne maruz kalmaları sebebiyle Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan Azerbaycanlı muhacirlerin ilk çabası haklı

⁶³ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 140-144.

⁶⁴ Belkis Ulusoy, **Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923- 1931)**, İstanbul 2004, s. 39.

davalarını dünyaya duyurmak olmuştur. Bunun en pratik biçimi ise basın yoluyla seslerini duyurmaktır. Bu bağlamda “Yeni Kafkasya” dergisi, Türkiye’deki Azerbaycanlı fikri ve siyasi muhacirlerin yayınladıkları ilk dergi olmuştur. 26 Eylül 1923 yılında yayın faaliyetine başlayan “Yeni Kafkasya” dergisinin 1 Eylül 1927 tarihine kadar toplam 94 sayısı çıkmıştır. Milliyetçi bir çizgiye sahip olan dergi, siyasi, edebi ve sosyo-kültürel konulara yayınında yer vermiştir. “Yeni Kafkasya” dergisi 15 günde bir sayı olarak, 16 sayfa yayınlanıyordu. Ancak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ilan edildiği tarihte,(28 Mayıs 1920) yani istiklalin yıldönümünde ve bir de Azerbaycan’ın Bolşevikler tarafından işgal edilme tarihi olan 27 Nisan 1920’de, 32 sayfa halinde özel sayı olarak basılıyordu. Dergi’nin sorumluluğunu Türkiye’deki Azerbaycan Milli Merkezi’nin rehberi Mehmet Emin Resulzade üstlenmişti.⁶⁵

Dergi’nin yazar kadrosu şu isimlerden oluşuyordu: Mustafa Vekilli (Vekilov), Kemal Ganizade, Mirza Bala Mehmetzade (İran’dan katılıyordu), Abdülkadir İnan, Ahmet Zeki Velidi Togan, Ali Mansur, Mir Kasım Mehdiyev Abdullah Battal Taymas, Yusuf Akçura, Ali Merdan Topçubaşı (Topçubaşov), Ayaz İshaki, Ali Kemal, Gültekin, Gürcü, Cafer Seyid Ahmet, Mustafa Çokay, Sadri Maksudi Aarsal ve d. Ortak amaç, hedef ve ülkü uğrunda mücadele etmeyi amaç edinen derginin kadrosunun yarısından fazlası Azerbaycan kimliği taşımıyordu. Bu anlamda dergi, Rusya Türkleri siyaset ve fikir adamlarını bir araya toplayarak, birleştirici bir misyon üstlenmiştir.⁶⁶

Dergi yayın faaliyetini Azerbaycan’la sınırlamamıştır. Nihai hedef Azerbaycan’ın milli davasını duyurmak olsa da, fikri faaliyet alanı tüm işgal altındaki Türk ülkelerini kapsıyordu. Ama Azerbaycan, SSCB işgali altında olan Türk ülkelerinden sadece biri olarak ön plana çıkarken, derginin faaliyet alanı İran ve diğer ülkelerin etki alanında kalan Türklerleri de kapsıyordu. Yani “Yeni Kafkasya” siyasi baskı ve kimlik istilasına maruz kalmış tüm Türklerin sesi olma amacını taşıyordu.

⁶⁵ Ulusoy, a.g.e., s. 42.

⁶⁶ A.g.e., s. 43.

“Yeni Kafkasya”, Bolşeviklerin Azerbaycan gençlerine proletarya kültürünü empoze etmek için eğitim kurumlarında uyguladığı politikalarla ilgili makaleler, dil politikası ile ilgili haberler, Azerbaycan petrolünün, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının karşılıksız Rusya’ya aktarılması ile ilgili ekonomik haberler ve diğer pek çok konuya yayınında yer veriyordu. Kısacası, işgal altında bulunan Azerbaycan’ın Rusya tarafından sömürülmesi ortaya konuluyordu. Kafkasya gibi Rus esiri mahkum milletlerin Bolşevikler tarafından haksız işgalleri ile ilgili haberler de dergide bulunmaktaydı. Dergi’de Rus esiri milletlerin siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel yanlarını içeren makalelere de yer veriliyordu.⁶⁷

Dergide dünyada yaşanan gelişmelerle ilgili makaleler yer alıyordu. Özellikle Avrupa ve ABD’de yaşananlar hakkında haberler dikkat çekicidir. Dergi’de zaman zaman bazı dikkat çekici kavramlara yer veriliyordu. Örneğin, Azerbaycan adı zaman zaman zaman “Küçük Türkiye” şeklinde yazılıyordu. Bu adeta Selçuklular döneminde Anadolu ve Azerbaycan’ın aynılığına işaret etmek için gezginler tarafından ortaya atılan “Minor Turcia” kavramına gönderme yapar gibiydi.⁶⁸ Dergi’nin fikir babaları ve kadrousu Yeni Türkiye’de yaşanmakta olan siyasal, sosyal ve kültürel gelişime de tanıklık ediyorlardı. Toplumun tüm katmanlarını kapsayan derin ve köklü bir sürecin sonunda 23 Ekim 1923 yılında Türkiye Cumhuriyet’i ilan edilmiştir.

O zamana kadar bölgede faaliyet gösteren misyonerler ve diğer dış grupların umdukları federasyon anlayışına karşılık ulus-devlet anlayışını kabul eden Türkiye, başından itibaren Azerbaycanlı aydınlar tarafından büyük destek görmüştür. Azerbaycan ve Rusya Türklerinin aydınları başından itibaren Türkiye’de ulus-devlet anlayışının yanında yer almış, hatta bu düşüncüyü hazırlayan ve ideolojik temellere oturtan kadronun liderliğini yapmışlardır. Yusuf Akçura’nın Türk siyasi-ideoloji düşüncesinde bir devrim niteliği taşıyan “Üç Tarzı Siyaseti” göz önüne alınırsa bu ifadenin ne anlama geldiği anlaşılır. Türkiye Cumhuriyeti’nin ideoloji babası olan Ziya Gökalp’ın bile birçok düşünce ve görüşünde ilham kaynağının Yusuf Akçura ve Ali Bey Hüseyinzade olması, oluşan yeni cumhuriyetin fikri anlamda nereden

⁶⁷ Ulusoy, a.g.e., s. 45.

⁶⁸ M. İsmayilov ve N. Maksveli, *Azerbaycan Tarihi 1900-1920*, Bakı 2008. s. 12.

kaynaklandığını veya ilham aldığını ortaya koymaktadır.⁶⁹ Böylece, Azerbaycan siyasi muhacirleri Türkiye’de yaşanan siyasi-toplumsal sürece adapte olan taraf değil, adeta bu ideolojiyi oluşturanları, o kuşağın devamcısı ve kurucuları olarak yer almışlardır.

“Yeni Kafkasya” dergisi, Sovyet işgali sonrasında Azerbaycan’ın bağımsızlık sesini duyuran ilk yayın organıydı. Dergi’nin ulaştığı coğrafya oldukça genişti. Dergi gecikerek de olsa Avrupa’ya, İran’a, Mısır’a, hatta Azerbaycan’a bile ulaşıyordu. Bu da dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış Azerbaycan Türklerinin ortak ve ulusal bilincin oluşumunda ve birleşmesinde önemli etkendi. Bu anlamda derginin yayını Sovyetler Birliği’nin ciddi tepkisine yol açıyordu. Nitekim derginin kapanması da bu baskılar sonucu gerçekleşmişti. Türkiye yönetimi bu baskıları defalarca bertaraf etse de, sonunda derginin faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır.

2. Azeri-Türk Dergisi

“Yeni Kafkasya’nın” yayın faaliyetinin durdurulması, aynı ideoloji ve fikirleri yaymak için başka bir yayın organına olan ihtiyacı ortaya çıkardı. Nitekim Dergi’nin kapatılmasından hemen sonra aynı yazar kadrosu bu defa “Azeri-Türk” dergisi adı altında faaliyetlerine kaldıkları yerden devam ettiler. 1 Şubat günü ilk sayısı yayınlanan Dergi eskisi gibi 15 günde bir 16 sayfa, özel günlerde ise 20 sayfa özel sayı olmak üzere yayın hayatına başladı. Dergi’nin yayın sahibi Mehmet Sadık Ahundzade, baş yazarı ise Mehmet Emin Resulzade idi. Dergi’nin yazar kadrosu ise Mirza Bala Mehmetzade (artık Türkiye’de bulunuyordu), Azeri, Sen’an, Şefi Rüstembeyli, Mustafa Vekilli, Kemal Ganizade, Mir Kasım Mehdiyev idi. Bunun yanı sıra dergi, Türklük davasıyla bağlantılı olması koşuluyla dışarıdan da yazılar kabul ediyordu.⁷⁰ “Azeri-Türk” dergisinin yayın faaliyetine başladığı dönem oldukça anlamlı bir sürece denk geliyordu. Zira bu dönemde Türk ülkelerinde ciddi biçimde alfabe değişimi süreci yaşanıyordu. Bu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin denediği, ama tamamlayamadığı bir girişimdi.

⁶⁹ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 144-145.

⁷⁰ Ulusoy, **a.g.e.**, s. 7-8.

Sovyet etkisinde bulunan Türklerin ülkelerinde başlatılan bu süreç bir çok açıdan Azerbaycan aydınları tarafından eleştirilse de, (zira ortak bir Türk Latin alfabesinden ziyade, her Türk lehçesinin farklılıkları ön plana çıkarılan bir alfabe söz konusuydu) muhacir siyasetçiler ve aydınlar buna çabuk tepki vermişlerdi. Dergi bu anlamda bir adım atıp, önce yeni harfleri ve sesleri okuyuculara tanıtmaya başladı ve ardından da rakamları Latince yayınlamaya geçti.⁷¹

Türkiye'nin yeni alfabeye geçmesini destekleyen "Azeri-Türk" dergisi, bu süreci Rusya'nın planlarının suya düşmesi ve Türkiye'nin dış Türklerle bütünleşmesi şeklinde değerlendirmiştir.⁷² 1929 yılında Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade ve Mehmet Sadık gibi isimler, aralarında çıkan bir takım fikir ayrışmaların sonucu yollarını ayırmak zorunda kalırken, Dergi'nin tüm yükü Mehmet Sadık üzerinde kaldı. Bu durum ister istermez Dergi'de bir takım boşlukların medana gelmesine sebep oldu. Söz konusu boşluk Dergi'nin fikri ve ideolojik çizgisine de etki ederken, Dergi'nin görünümünde de eksiklik ciddi biçimde kendini yansıtıyordu. Ayrılığın yaşandığı 1929 yılı boyunca Dergi'nin ancak 9 sayısı çıkmıştı. Ayrıca sayfa sayısında da yarı yarıya azalma mevcuttu. Bir sonraki yıl boyunca (1930 yılında) "Azeri-Türk'ün" sadece 2 sayısı basılabildi. 1931 yılında ise ancak bir sayı yayınlandı. Özetle, M. E. Resulzade ve M. B. Mehmetzade'nin ayrılmasından sonra Mehmet Sadık tüm maddi desteğini kaybetmiş ve bu süre boyunca "Azeri-Türk'ün" sadece 12 sayısını yayınlamayı başarmıştır.⁷³ Belkis Ulusoy dergiyle ilgili bir çalışmada "Azeri-Türk'ün" M. E. Resulzade öncesi ve sonrası fikri ve ideolojik konumunu değerlendirerek bir anlamda ayrılığın da içeriğini açıklamaya çalışmıştır. Onun tespitlerine göre, ayrılığın altında yatan en büyük etken fikri anlaşmazlık idi. Zira Mehmet Sadık kurtuluşu Kafkasya coğrafyasının bütününde görürken, Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala Mehmetzade ise önceliği Azerbaycan'ın bağımsızlığına vermekteydiler.⁷⁴

⁷¹ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 145-147.

⁷² Ulusoy, **a.g.e.**, s. 10.

⁷³ Uslu, **a.g.e.**, s. 26.

⁷⁴ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 145-150.

3. Odlu Yurt Dergisi

Mehmet Emin Resulzade ile Mirza Bala Mehmetzade, Mehmet Sadık'la "Azeri-Türk" dergisinde yollarını ayırdıktan sonra "Odlu Yurt" adı altında okurlarının karşısına çıktılar. 1 Mart 1929 tarihinde ilk sayısını çıkaran bu dergi, yayın faaliyetini ancak iki sene devam ettirebilmişse de, "Azeri-Türk'le" kıyaslandığında oldukça verimli bir yayın hayatı geçirmiştir. İki senelik yayın süresinde 31 sayı yayınlayan "Odlu Yurt" dergisi, Ağustos 1931 yılı itibarıyla yayın hayatına son vermiştir. Abbaskulu Kazımzade Dergi'nin sahibi konumunda bulunuyorken, Mehmet Emin Resulzade başyazarlığından ve Kemal Bey ise yayın işlerinden sorumluydu.⁷⁵

Ciddi isimleri bir araya toplayarak yayın hayatına başlayan Dergi'nin yazar kadrosu şu isimlerden oluşmaktaydı: M. E. Resulzade ve M. B. Mehmetzade dışında A. Mir Kasım, Mehmet Ağaoğlu, Y. Ali, Şefi Rüstembeyli, Cafer Seyid Ahmet, Abdullah Battal Taymas, Abdullah Cevdet, Naki Bey, Azerbaycanlı Baykara, M. Ş. Efendizade, Hamdullah Suphi, Mustafa Çokayoğlu, Ahmet Caferoğlu, V. M. (Vekilli Mustafa?), Yey Elif, C. Sadık, Kemal, Hilal Münşi, Alptekin, Demircioğlu, Necati, Alaettin Cemil, M. Çelebioğlu, Gültekin, Mustafa, A. Arazlı, Eşref ve başkaları bulunuyordu. Bu isimler arasında belirsiz olanlardan birinin Fuat Köprülü'ye, birinin de Ali Bey Hüseyinzade'ye ait olduğu iddia edilmektedir. Dergi'nin kapağında Azerbaycan haritası üzerinde sekiz köşeli ışık saçan bir yıldız tasvir edilmiştir. Azerbaycan bayrağını yansıtmaya açısından bu ışıklar mavi, kırmızı ve yeşil olarak hilalle birlikte resmedilmişti.⁷⁶

Dergi, ideolojik olarak "Yeni Kafkasya" ve "Azeri-Türk'ün" çizgisini takip etmesine rağmen bazı farklılıklara yer vermiştir. Söz konusu farklılık daha çok "Odlu Yurt'un" diğer iki dergiye oranla dilinde daha fazla yeni kavramlara yer vermesinde ortaya çıkmaktadır ki, bu da Türkiye'de söz konusu dönemde yapılan dil çalışmalarının etkisiyle açıklanabilir. Zor koşullara rağmen Azerbaycan'daki siyasi süreci de belirli ölçüde takip eden Dergi, 1927-1929 yılları arasında Azerbaycan'dan gelen muhacir dalgası aracılığıyla bilgilerle zenginleştiği gözlemlenmektedir. Bunu

⁷⁵ Ü. Uslu, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinin Azerbaycan Muhaceret Yayınlarına Yansıması 1923 1934**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 22-25.

⁷⁶ A.g.e., s. 30.

dergide “kolektifleşme siyaseti”, “toprak sahiplerine karşı yürütülen sınıfsal yok etme” politikası ile ilgili çıkan haberler ve yazılardan anlıyoruz. Ayrıca, dergide o dönem Azerbaycan için güncellik arz eden konulara da sıklıkla yer verilirken, alfabe, toprak, yeraltı kaynakları, Sovyetlerin ülkede yürüttüğü reformlar, dine bakış gibi konular gündeme getirilerek Bolşevik yönetimi sert bir şekilde eleştirilmiştir.⁷⁷

Dergide dünya gündemi ile ilgili haberler de yer almakta özellikle de Avrupa ve Amerika’da yaşanan sorunlar ve olaylarla ilgili bilgiler verilmekteydi. Çünkü, Derginin yayınlandığı dönemde dünyada ciddi bir kriz olarak bilinen 1929 ekonomik krizi yaşanıyor, bu haberler de derginin uluslararası haber gündemini işgal ediyordu. Dergide İran’daki gelişmeler, Türkistan Türk toplumlarının durumu, Çin’de yaşanan gelişmeler de takip edilmiş ve bu hususta kapsamlı yazılara da yer verilmişti. Türkiye gündemini de sürekli takip eden dergi, o dönem yaşanmakta olan siyasal, sosyal, kültürel değişim, dönüşüm çalışmalarına da yayınında yer vermiştir. Dergi yayınlarını Temmuz-Ağustos 1931 yılında 31. Sayısıyla sonlandırmıştı. Buna Sovyet baskısının neden oluğu belirtilmektedir.⁷⁸

b. Türkiye’nin Siyasi, İlmî ve Fikrî Yaşamını Etkileyen Azerî Şahsiyetler

Türkiye’nin fikrî ve ideoloji alanında Ali Bey Hüseyinzade, siyasi alanında Ahmet Ağaoğlu ve ilmi, özellikle de Türkoloji alanında Ahmet Caferoğlu önemli ölçüde iz bırakmayı başaran Azerbaycanlı Türklerdir.

1. Bir Düşünce Adamı ve İdeolog Olarak Ali Bey Hüseyinzade

Yaşamı, bıraktığı eserleri, çevresinde uyandırdığı etkiler ve faaliyetleri yeterince bilinmeyen Ali Bey Hüseyinzade, belki de “Romantik Türkçülük” akımının en büyük siması, hatta kurucusudur. Ali Bey, uzun bir bilimsel ve siyasi faaliyetten sonra düşünce ve görüşlerini çağın ihtiyaçlarına uygun olarak ulusal ve vatanseverlik değerleriyle birleştirmiş önemli bir şahsiyettir. Türkçü ve Turancı görüşlerini daha 1890’ların başında ortaya koymaya başlayan Ali Bey, ideolojik anlamda XX.

⁷⁷ Uslu, a.g.e., s. 25-27.

⁷⁸ Uslu, a.g.e., s. 28.

yüzyılın ilk yıllarından itibaren güçlü biçimde düşüncelerini duyurmaya başlamıştır.⁷⁹

Ali Bey Hüseyinzade ideolojik altyapısını oluştururken büyük babası Kafkas'ın Şeyhülislamı Şeyh Ahmet Salyani'den çok etkilenmiştir. Salyani "Türk Edebiyat Tarihi"ni (*Tarih-i edebiyat-i Türki*) yazan ilk Türk kökenli bilim adamıdır. Eğitim için bulunduğu Tiflis ve Petersburg'da edindiği bilgileri ailesinden öğrendiklerine ekleyen Ali Bey, XX. yüzyılın başında Türk düşünce yaşamını etkilemeye başlamıştır. Ali Bey Hüseyinzade Türk düşünce yaşamına katılmaya başladığında neredeyse dünyanın bütün büyük dillerini (İngiliz, Fransız, Alman, Rus, Fars, Arap, Türk, Çin, Latin ve Yunanca) öğrenmişti. Hatta bu dillerden serbest tercümeler yapacak kadar geniş ve yeterli bilgi sahibiydi. Ali Bey Hüseyinzade'nin hayatını araştıran Azer Turan, onun için şunları söyler: "O, ilk Turani idi. Tarikat düzeyinde bir ideoloji, ideoloji düzeyinde bir tarikat kurmuştur." Bir başka önemli düşünür Ahmet Ağaoğlu ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun ümmet siyaseti ile ayakta kalamayacağı anlayan Ali Bey'in, kurtuluş yolu olarak Turan yolunu gösterdiğini ifade eder. Ahmet Ağaoğlu 1908 yılında "İctihad Mecmuası'nda" kaleme aldığı "Hekim Edib Ali Bey Hüseyinzade" isimli makalesinde Ali Bey Hüseyinzade'nin Türk aydınları üzerindeki etkisinden bahsetmektedir. Ali Bey Hüseyinzade, Türkiye Cumhuriyeti'nin ideologu olarak kabul edilen Ziya Gökalp'ı önemli ölçüde etkilemiş, ve onun güçlü bir "Türkçü" olmasını sağlamıştır. Söz konusu etkiden bahseden Abdurraman Dodurğalı, Ziya Gökalp'ın Fransız sosyolog ve pozitivistleri onun tavsiye ettiği eserlerden öğrendiğini savunmaktadır. Hatta Ziya Gökalp'ın Abdullah Cevdet çizgisinden uzaklaşmasına da Hüseyinzade Ali Bey'le tanışması neden olmuştur.⁸⁰ Ö. F. Süleymanoğlu, Ali Bey'in bu özelliklerinden dolayı onun hakkında şunları söylemektedir: "Ali Bey sadece Azerbaycan'da değil, bütün Türk Dünyası'nda istiklal düşüncesinin yalnızca ressamı değil, aynı zamanda mimarı olmuştur. Sırf bu yüzden bile sadece Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov

⁷⁹ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 149-151.

⁸⁰ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 152.

değil, hatta Ziya Gökalp ve Kemal Atatürk de Hüseyinzade Ali Bey’den ilham alıyor.”⁸¹

Ali Bey Hüseyinzade’nin kaleme aldığı makaleler arasında Bakü’de basılan “Hayat” gazetesinde yayınlanan “Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir?” başlıklı çalışması çok ses getirmiştir. Bu çalışmasında Ali Bey Hüseyinzade belki de Türk aydınları arasında ilk defa Türk kimliğinin tarihi sürecini ve onu temsil eden toplumların tasnifini yapmıştır. Dönemin tarih biliminin ulaştığı bilgi düzeyini göz önüne aldığımızda Hüseyinzade’nin işlediği tarihsel kimlik serüveni oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu çalışmada Türklerin siyasal bir güç olarak tarih sahnesine çıkışını M.Ö. 2000’li yıllardan itibaren başlatan Hüseyinzade, Türklerin kim olduklarını ve kimlerden ibaret bulunduklarını, nereden çıktıklarını, kaç kola ayrıldıklarını, bugün nerelerde yaşadıklarını ve hangi adları taşıdıklarını açıklamaya çalışmaktadır. Tarihi kimliğin yapıtaşı olduğunu savunan Hüseyinzade, kimlik ve ulus olgusunun ancak tarih içinde anlaşılacağını ifade etmektedir. Kimlik ve millet anlayışında ikinci temel unsur olarak dilin önemi üzerinde duran Hüseyinzade, gerektiğinde dönemin dilbilimcilerini de eleştirmiştir.⁸²

Üçüncü belirleyici etken olarak dine vurgu yapan Hüseyinzade, Türklerin İslam öncesi ve İslam sonrası dine bakışlarının aynılığına dikkat çekerek Şamanizm ve İslami dönemlerde dahi Türklerin “Tek Tanrı İnancına” sahip oldukları savunmaktadır.⁸³

Ali Bey Hüseyinzade’nin bu görüşü kendisinden sonra, ister Türkçü, isterse de Müslüman-Türk tarih tezinde oldukça belirleyici olmuştur. Ali Bey, İslamcılığı çağdaş uygarlıkla harmanlayarak asrın büyük icraatlarıyla dinsel inanç arasında ahenk kurmaya çalışmıştır. Halkın gericilikten kurtulması için çağdaşlaşmanın şart olduğunu ileri süren büyük edip, bu unsurun gerçekleşmesinde Avrupa’nın ileri teknolojisini ve ekonomisini örnek alınabileceğini savunmuştur.⁸⁴

⁸¹ Ö.F. Süleymanoğlu, *Ali Bey Hüseyinzade’nin Makaleleri Üzerine Bir Araştırma*, Kars 2004, s. 16.

⁸² Süleymanoğlu, *a.g.e.*, s. 25-28.

⁸³ *A.g.e.*, s. 29.

⁸⁴ *A.g.e.*, s. 15-16.

2. Türk Siyasi Yaşamının Resmi Yüzlerinden Ahmet Ağaoğlu

Ahmet Ağaoğlu Türk siyasi yaşamında iz bırakmış Azerbaycanlılar'dan biridir. XVIII. yüzyılda Erzurum'dan Karabağ'a göç eden bir ulema ailesinin oğlu olan Ağaoğlu, çok zor ve acılı yollardan geçmiştir. Ağaoğlu, siyasi ve fikri faaliyetlerinden dolayı Çarlık Rusyası tarafından hakkında çıkarılan tutuklama kararı üzerine 1908 yılında Türkiye'ye gelerek, Türk siyasi yaşamının bir parçası haline gelmiştir. Ailesi ise iki sene sonra İstanbul'a gelmeyi başarmıştır.⁸⁵

Paris'ten arkadaşları Ahmet Rıza ve Doktor Nazım'ın desteğiyle İstanbul'da kalacak yer bulan Ağaoğlu, hemen iş bularak önce maarif müfettişliği, ardından da Süleymani'ye Kütüphanesi Müdürlüğüne atanmıştır. Bunda yüksek ilmi derecesi kadar, Avrupa'da İslam bilimleri alanındaki başarılarının da etkisi olmuştur.⁸⁶ Ağaoğlu oldukça karmaşık bir dönemde Türkiye'nin siyasi yaşamına katılmıştır. Ahmet Ağaoğlu'nun güçlü bir "Türkçü" veya "Turancı" olmasında Ali Bey Hüseyinzade'nin derin etkisi olmuştur. Ağaoğlu 1911 yılında "Türk Yurdu Derneği'nin" başına geçmiş 1912 yılından itibaren ise, İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Umumi Azalığı'na getirilmiştir. Bu tarihten itibaren hem İttihat ve Terakki, hem de Cumhuriyet döneminde Türkiye siyasi yaşamının değişmez siması haline gelmiştir.⁸⁷

Malta'ya 1919-1920 yıllarında sürgüne gönderilen 64 tutuklu Türk aydınından biri olan Ağaoğlu, 1921 yılında serbest bırakılmasından sonra Ankara'ya gelerek oluşmakta olan yeni Türk Cumhuriyeti'nin safına geçmiştir.⁸⁸ Ankara'ya gelir gelmez siyasi kimliği, öteden beri verdiği Türk milleti uğruna mücadele, birden fazla dil bilmesi ve aydın kimliği göz önüne alınarak Ağaoğlu İrşat heyetinin başına getirilmiştir. Bu heyetin amacı oldukça zor günler geçiren Ankara Hükümeti'nin milli davasını Anadolu'ya duyurmaktır.

Karadeniz boyunca Kars'a kadar yol alan bu heyet, işine Ağaoğlu'nun önerisiyle bir günlük gazete ve okul tesis ederek başladı. Üslendiği vazifeyi başarılı biçimde uygulayan Ağaoğlu'nun faaliyetleri bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından

⁸⁵ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 154-155.

⁸⁶ F. Sakal, **Ağaoğlu Ahmet Bey**, Ankara 1995, s. 32.

⁸⁷ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 155.

⁸⁸ Sakal, **a.g.e.**, s. 36.

takdir edilmiş ve henüz Kars'ta bulunduğu sırada onun tarafından Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğüne atanmıştır.⁸⁹ Ağaoğlu bu görevini Milli Mücadele'nin başarıyla sona erdiği 1923 yılına kadar sürdürmüş, ardından kendi isteğiyle bu görevden ayrılmıştır. Bu görevden yarılmasından sonra "Hakimiyet-i Milliye'nin" baş yazarlığına getirilen Ağaoğlu, ardından yeni kurulan Ankara Hukuk Mektebi'nde Anayasa Hukuku dersleri vermeye başlamıştır. Hocalık göreviyle birlikte 1923-1927 ve 1927-1931 yılları arasında Kars milletvekili olmuştur.⁹⁰ Savaş dolayısıyla faaliyetini durdurmuş olan "Türk Ocakları" 1924 yılında Ağaoğlu ve Hamidullah Suphi'nin önderliğinde tekrar faaliyete geçmiş ve Yusuf Akçura'nın da katılmasıyla Ocak bünyesinde oluşturulan "Hars Heyeti" üyeliğine seçilmiştir. Daha sonra Türk Tarih ve Dil Kurumu'nun temellerini teşkil edecek oluşuma dönüşen bu heyet, 12

Mart 1931 yılında Türk Ocakları bünyesinde "Türk Tarih Heyeti" adıyla bir kurum oluşturulmuş, Türk Ocakları'nın kapatılması üzerine ise bu kurum "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" adı altında faaliyete geçmiştir. Söz konusu cemiyet 2-11 Temmuz 1932 tarihinde kendi kongresini düzenleyerek Cumhuriyet'in Türk Tarih Tezinin oluşumunda önemli rol üstlenmiştir. Böylece, Ahmet Ağaoğlu 1921 anayasal çalışmalarına katkılarından ve Türkiye'nin ilk hukukçular kuşağının oluşturulmasından sonra Türk Tarih anlayışının mimarları arasında yerini almıştır.⁹¹ Nitekim 1935 yılında Türk Tarih Tetkik Heyeti'nden adı Türk Tarih Kurumu'na dönüştürülen cemiyetin 1932 yılından itibaren asil üyesi olan Ahmet Ağaoğlu, kurumun ilk Tarih Kurultayı'nın teşkilatçısı olmuş ve burada bir bildiri de sunmuştur. Ayrıca Türk siyasi yaşamında oldukça aktif olan Ağaoğlu, Cumhuriyet tarihinde ilk çok partili sisteme geçiş olarak bilinen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın oluşumuna katılarak partinin önemli isimlerinden biri olmuştur. Söz konusu parti Mustafa Kemal'in isteğiyle Fethi Okyar ile Ahmet Ağaoğlu öncülüğünde 12 Ağustos 1930'da kurulmuştur.⁹²

Mustafa Kemal'in telkiniyle bu oluşuma giren Ağaoğlu, Partinin ideolog görevini de üstlenmiştir. Ancak ardından gerçekleştirilen belediye seçimlerinde

⁸⁹ A.g.e., s. 40.

⁹⁰ Sakal, a.g.e., s. 43.

⁹¹ Attar ve Şimşir, a.g.e., s. 156-157.

⁹² Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul 2011, s. 29.

ortaya çıkan bazı sorunlar nedeniyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 17 Kasım 1930 tarihinde Fethi Okyar tarafından feshedilmiştir. Bu süreç sonunda siyasetten uzaklaşan Ağaoğlu, İstanbul'a yerleşerek İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim görevlisi olmuştur. Aynı zamanda iki yakın arkadaşının desteğiyle "Akın" gazetesini de çıkaran Ağaoğlu, 1933 yılında üniversiteden emekli olmuştur.⁹³ Geri kalan ömrünü "İkdam", "Türiyat Mecmuası", ve "Kültür Haftası" gibi gazete ve dergilerde yazarlık yaparak geçiren Ağaoğlu, sağlığında meydana gelen sorunlar nedeniyle 19 Mayıs 1939 yılında vefat etmiştir.

Türkiye'ye gelen Azerbaycan siyasi muhaceretinin durumuyla da yakından ilgilenen Ağaoğlu, onlara destek olmak için elinden çabayı göstermiştir. Mirza Bala Mehmetzade, Mehmet Emin Resulzade gibi şahsiyetlerle sıkı dostluklar kuran Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade'yi kendisinin en büyük hocası olarak kabul etmiştir. Bakü'deki çalışmaları Ağaoğlu'yu ciddi biçimde Türklük davasına katılmasını sağlarken, Anadolu ve Azerbaycan'da Müslüman-Türklere karşı Ermeni katliamlarını önleyen siyasi bir kişiliğe dönüşmesine neden olmuştur. Bir bilim adamı olma özelliğinin yanı sıra usta bir siyasetçi de olan Ağaoğlu, koşullara göre siyaset yapmasını bilen bir yapıya sahipti. Kendisi Sovyet karşıtı olmasına rağmen Türkiye'nin karşı karşıya olduğu zor şartları görünce Kars'a gelen Bolşevik temsilcisi S. Aralov'la birlikte Ankara'ya gelen Ağaoğlu, Sovyetlerle Ankara Hükümeti arasında temas kurulmasına öncülük etmiştir.⁹⁴

Aynı zamanda dünya gündemini iyi takip eden Ağaoğlu, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın başına geçince liberal görüşü ön plana çıkartarak Türkiye'nin de bu sürecin dışında kalmaması gerektiğini savunmuştur.

Tüm bunlar Ağaoğlu'nun fikri eğilimlerini dönemin siyasi şartları doğrultusunda belirlediğinin göstergesidir. Nitekim Ağaoğlu'nun Türkçülüğü ön plana çıkarması Osmanlılığın iflasa uğradığı Balkan savaşı'ndan sonraki döneme rastlamaktadır. Bu yaklaşımı da bize Ahmet Ağaoğlu'nun her şeyden önce siyasi bir kimlik olduğunu söylemeye olanak tanımaktadır.⁹⁵

⁹³ Sakal, **a.g.e.**, s. 60.

⁹⁴ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 161.

⁹⁵ **A.g.e.**, s. 162.

3. Ahmet Caferoğlu

Türk Dili ve Edebiyatı'nın öğrenilmesinde Ahmet Caferoğlu'nun katkıları ve önemi inkar edilemeyecek derecede büyüktür. Türkolog Osman Fikri Sertkaya Ahmet Caferoğlu'nun Türk Dili ve Edebiyatına katkısını , “Ahmet Caferoğlu öğretmenlik yaptığı dönemde her biri bir sonraki nesle öğretmenlik yapan dokuz nesil yetiştirmiştir. Bu nesil Türkiye üniversitelerindeki dil ve edebiyat kürsülerinin bir kısmının kuruluşunu gerçekleştirmelerinin yanı sıra halen buralarda çalışmaktadırlar.” şeklinde değerlendirmiştir.⁹⁶ 17 Nisan 1899'da Gence'de doğan Ahmet Caferoğlu, çok küçük yaşlarda babası İsmail Bey'in vefatı üzerine annesi Cevher Hanım tarafından büyütülmüştür. Orta öğretimini Semerkant'ta, lise eğitimini ise Gence'de tamamlayan Caferoğlu 1916-1918 yılları arasında Kiyev Ticaret Gimnaziyumu'nda da eğitim almıştır. Sovyet Devrimi üzerine okulu bitirmeden ayrılmak zorunda kalan Caferoğlu, 1918 yılında kendi isteğiyle Kafkas İslam Ordusu'na yazılarak Bakü'nün Rus işgalinden kurtulması için orduda görev yapmıştır. Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine ülkeyi terk ederek Türkiye'ye iltica eden Azerbaycanlılar kervanına katılmıştır.⁹⁷

Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu gibi şahsiyetlerden farklı olarak Caferoğlu siyasetten uzak durmuş ve bilim adamı olarak Türk diline, kültürüne ve edebiyatının öğrenilmesinde çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu alanda adeta bir yol açan Caferoğlu Anadolu diyalektoloji ilminin mimarı olarak biliniyor. 1924 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nden mezuna olan Caferoğlu, önce burada memur, daha sonra Türkiyat Enstitüsü'nde asistan olarak görev yapmıştır. 1925 yılında Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın bursuyla Berlin Üniversitesi'nde okuma fırsatı bulan Caferoğlu, burada dönemin en büyük Türkologlarından Von Le Coq, Westermann ve Bang Kaup'ın öğrencisi olmuştur. Daha sonra Breslau Üniversitesi'nde Giese, Brockelmann, Diels, Koschmieder ve Schaefer'den dersler almıştır.

1929 yılında Türkiye'ye dönen Caferoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Tarih Kürsüsü'nden doçent, 1938 yılında da profesör olmuştur.

⁹⁶ Attar ve Şimşir, **a.g.e.**, s. 161.

⁹⁷ **A.g.e.**, s. 163.

1946 yılında Fuat Köprülü'nün üniversiteden ayrılması üzerine kürsü başkanı olan Caferoğlu kürsünün Eski ve Yeni Türk Dili kürsüsü adıyla ikiye ayrılması üzerine Yeni Türk Dili Kürsüsü başkanı olmuştur. Rusça, Almanca, Fransızca, Farsça'nın yanı sıra Türk dillerinin bütün lehçelerine vakıf olan Ahmet Caferoğlu Nisan 1966 yılında emekliye ayrıldığı yıla kadar Türkiyat Enstitüsü'nün başkanlığını yürütmüştür. Temmuz 1973'den üniversiteden ayrılmasına kadarki sürede İstanbul Edebiyatı Fakültesi Türk Dili Kürsüsü başkanlığını sürdürmüştür. Caferoğlu, 6 Ocak 1975 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş ve Zincirlikuyu mezarlığında toprağa verilmişti. Ahmet Caferoğlu 40 yıldan fazla süren ilim yaşamında toplamda 25 müstakil esere ve 380 makaleye imza atmıştır. Caferoğlu'nun çalışmaları alanında hâlâ birinci dereceden kaynak teşkil etmektedir.⁹⁸

⁹⁸ Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi Notları II**, İstanbul 1943, s. 12.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL'İN DIŞ SİYASETİNDE YURTDIŞI TÜRKLER

1. Dış Siyaset

Mustafa Kemal'in karizmatik liderlik özelliği iktidarda olduğu süreçte Türkiye'nin hem iç hem dış siyasetine yön vermiştir. Mustafa Kemal, bitmek bilmeyen enerjisine kişiliğindeki mutlak bağımsızlık ve özgürlük eğilimine, atılgan ve çabuk karar verme, verilen kararı büyük bir kararlılıkla takip etme yeteneğine rağmen, bir mantık ve hesap adamıdır. Hayalcilik ve duygusallıktan uzak, akılcı ve realist bir düşünce yapısına sahip olan Mustafa Kemal, sezgileri çok güçlü bir lider olarak bilinir.

Mustafa Kemal'in akılcı ve gerçekçi karakterinin bir sonucu olarak yeni Türk Devleti'nin dış politikasını belirlerken, Türkiye'nin jeopolitik konumu, tarihi çizgisi, Cumhuriyet'in kuruluş felsefesi ve dünyanın içinde bulunduğu konjonktürle uzlaşan hedefler belirlemiştir.⁹⁹ Bu hedeflerin en başta gelenlerinden biri, Misakı Milli sınırları içerisinde bütünleşmiş, tam bağımsızlığına sahip, milli bir siyaset takip eden çağdaş bir devlet oluşturmaktır.

Mustafa Kemal hedeflediği milli siyaseti şöyle tanımlıyor: “Milli sınırlarımız içinde her şeyden evvel kendi kuvvetimize dayanıp varlığımızı koruyarak, millet ve memleketin gerçek mutluluğuna ve imarına çalışmak, ...erişilmeyecek hayali emeller peşinde milleti uğraştırmamak ve zarara sokmamaktır.”¹⁰⁰

Görüldüğü üzere, bu realist ve gerçekçi dış politika, günün şartları ve Türkiye'nin gücüyle orantılı, maceradan uzak ülkenin ihtiyacı olan barışa yöneliktir. Hedef tamamen milli sınırlar dahilinde, ülkenin gücüne dayalı, tam bağımsız ve çağdaş Türkiye'yi yaratmaktır. Bu durumda en önemli sorun söz konusu çağdaşlaşmanın nasıl sağlanacağıdır. İlk etapta bunun için ön görülen çözüm ise devletin bir daha 1918'lerdeki durumla karşı karşıya kalmaması için çağın ihtiyaçlarını karşılamayacak bütün kurumların değişmesi ve onların yerini günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek donanımda çağdaş kurumların kurulması olarak

⁹⁹ Mehmet Gönübol, *Atatürk ve Türk Dışpolitikası(1918-1938)*, Ankara, 1990, s. 67-69.

¹⁰⁰ Memmedova, *a.g.e.*, s. 72.

belirlenir. Bunun gerçeklemesi ise, ite ve dışta barışın devamlı olmasına bağlıdır. Dolayısıyla, yeni Türk Devleti “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ilkesini samimiyetle benimsemiştir. Bu barışçıl politika, uzun yıllardan beri devam eden savaşlar sonucunda fakir ve çaresiz duruma düşen Anadolu halkına güven, huzur ve refah getirerek ülkenin çağa ayak uydurabilmesi için ihtiyaç duyulan zamanı kazandıracaktır.

Mustafa Kemal’in, son derece kararlı ve samimiyetle takip ettiği bu politikayı şöyle açıklar: “Dış siyasetimizde dürüstlük, memleketimizin güvenliğine ve gelişmesinin korunmasına, hareket tarzımıza kılavuz olmaktadır. Esaslı düzenleme ve gelişme içinde bulunan bir memleketin hem kendisinde hem çevresinde barış ve huzuru ciddi olarak arzu etmesinden daha kolay izah olunabilecek bir nitelik olamaz”.¹⁰¹ 1929’da ki bir demecinde de, “Dış içlerinde dürüst ve açık olan siyasetimiz özellikle barış fikrine dayalıdır. Milletlerarası herhangi bir meselemizi barış vasıtasıyla çözümlmeyi aramak, bizim menfaat ve anlayışımıza uyan bir yoldur. Bu yol dışında bir teklif karşısında kalmamak içindir ki, güvenlik ilkesine, onun vasıtalarına çok önem veriyoruz. Milletlerarası barış havasının korunması için, Türkiye Cumhuriyeti yapabileceği her hangi bir hizmetten geri kalmayacaktır.”¹⁰²

Anlaşmazlıkların barışçı yollardan hukuka uygun olarak çözümlenmesi gerektiği görüşünü, Mustafa Kemal sadece sözleriyle değil, dürüst ve samimi uygulamalarıyla ortaya koymuştur. Türkiye Lausanne sonrası çıkan Musul, Montreux ve Hatay meselelerini hep hukuk yoluyla çözüme bağlamış, zor ve çatışmaya dayalı uygulamalardan dikkatle kaçınmıştır. Ancak bu ne pahasına olursa olsun barış şeklinde teslimiyetçi bir politika değildir. O sıralarda dünyanın en güçlü devletleriyle komşu olan (Suriye sınırı ile Fransa, Irak sınırı ile İngiltere, On iki Ada ile İtalya, Ermenistan ve Gürcistan sınırları ile Rusya ile sınırdaştır) Türkiye, ülkesinin güvenliği için, her türlü güvenlik önlemlerini almayı, daima ön planda tutmaya, büyük bir zen göstermiştir. Zira, güvenlik güçlerini her türlü saldırıyı caydıracak bir seviyede bulundurmaya özel bir dikkat sarf etmiştir. Özetle Mustafa Kemal, ancak güçlü durumda, barışın korunabileceği kanaatinde-dir.

¹⁰¹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara 1984, s. 330-332.

¹⁰² T. Feyzioğlu, **Atatürk Yolu**, Ankara 1995, s. 56.

Türk dış politikasına yön veren diğer bir etken, ülkenin üç kıta arasındaki hassas jeopolitik konumudur. Türkiye dış güvenliğini sağlamak için, basiretli, her türlü maceradan uzak, daima uyanık ve etrafa güven verici bir politika izlemeyi ilke olarak benimsemiştir. Mustafa Kemal'e göre böylesi bir politika ancak sağlam bir devlet yapısıyla ile oluşturulabilir. Ulu önder bunu şöyle ifade eder: "Dış siyasetin iç teşkilatla uyumlu olması gerekir. Batı'da ve Doğu'da başka karaktere, kültüre ve ülkeye sahip birbirinden farklı unsurları tek bir sınır içinde toplayan bir devletin iç teşkilatı elbette temelsiz ve çürük olur. O halde dış siyaseti de köklü ve sağlam olamaz. Böyle bir devletin iç teşkilatı özellikle milli olmaktan uzak olduğu gibi, siyasi ilkesi de milli olamaz... Milletimizin güçlü, mutlu ve istikrarlı yaşayabilmesi için, devletin millî bir siyaset izlemesi bu siyasetin iç teşkilatımıza tam olarak uyması ve ona dayanması gerekir."¹⁰³

Yönetme erkini sağlamlaştırarak kendi içinde barışı sağlayamayan bir devlet, er geç yabancı devletlerinin müdahalelerine yol açar. Dolayısıyla, Lausanne'dan sonra Mustafa Kemal, Türkiye'nin içerde güçlenmesini sağlayacak olan devrimleri gerçekleştirmeyi öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Devrimci uygulamalarla devlet ve toplumu güçlü bir yapıya kavuşturan Mustafa Kemal, yurt içinde birliği sağlamış, yurtdışında Türkiye'nin etkinliğini artırmış ve çağdaşlaşma yolunda çok ilerici adımlar atmıştır.

Mustafa Kemal, Türk dış politikasını belirlerken başka devletlerin haklarına saygılı davranmak, kendi haklarını asla çiğnetmemek, yabancı devletlerle ilişkileri eşit şartlar içinde dürüst olarak ve güvenilir biçimde yürütmek gibi çok yönlü, kişilikli bir yol izlemiş ve bu yol onu başarıya götürmüş, Türkiye'ye uluslararası arenada saygınlık ve güvenirlilik kazandırmıştır.

2. Yurtdışı Türklere Yönelik Dış Siyaset

Türkiye'nin dış politikasıyla ilgili temel ilkeler, Mustafa Kemal'in, 24 Nisan 1920 tarihinde Meclis oturumunda yapmış olduğu konuşma doğrultusunda şekillenmiştir. Bu konuşmasında Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin izlediği

¹⁰³ Feyzioğlu, **a.g.e.**, s. 98-102.

siyasetin milli olmadığı gibi belirsiz ve istikrarsız olduğunu belirttikten sonra, Türkiye'nin izlemesi gereken dış siyasetin ise açık ve uygulanabilir aynı zamanda ulusal ve milli olması gerektiğini de savunmuştur.

Dış politika ilkelerine ulusal ve milli bir karakter veren Mustafa Kemal'in, bununla birlikte bütün Panislamist ve Pantürkist kaygıları¹⁰⁴ bir kenara bırakarak, gerek Cumhuriyet'in ilanından önce gerekse sonraki dönemlerde, Türkiye dışında yer alan Türk Dünyası ile de yakından ilgilendiğini görmekteyiz. Nitekim, Mustafa Kemal TBMM'nde yapmış olduğu bir konuşmasında: "Efendiler, bu dünyayı beşeriyette asgari yüz milyonu mütecaviz nüfustan mürekkep bir Türk milleti azimesi vardır ve bu milletin saha-i arzdeki vüs'ati nisbetinde saha-i tarihte de bir derinliği vardır...En bariz ve en katı ve en maddi delail-i tarihiyeye istinaden beyan edebiliriz ki Türkler on beş asır evvel Asya'nın göbeğinde muazzam devletler teşkil etmiş ve insanlığın her türlü kabiliyetine tecelligah olmuş bir unsurdur..."¹⁰⁵ sözleri ile Türkiye dışında yer alan Türk Dünyası'nın varlığına işaret ederken; yine başka bir konuşmasında ise: "Türkiye dışında kalmış olan Türklerin kültür meseleleriyle yakından ilgilenilmelidir" ifadesi ile Türk Dünyası'na ve Türk Dünyası'na ait meselelere kayıtsız kalınmaması gerektiğini önemle vurgulamıştır.

Mustafa Kemal bu çerçevede Türk Dünyası'nın dil ve kültürel yönden birliği konusunda önemli çalışmalara imza atarken, Batı Trakya Türklerinin meseleleriyle yakından ilgilenmiş; Kuzey Irak ve Azerbaycan Türkleri ile Buhara ve Hive Türk Hanlıklarının ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlıklarını kazanmaları yönündeki düşüncelerini açıkça dile getirmiştir. Mustafa Kemal'in Türk Dünyası'na olan ilgisini birkaç örnek ile daha net bir biçimde göstermekte fayda vardır.

Mustafa Kemal daha 11 Ekim 1920'de Meclis'te alınan bir karar ile Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri Tevfik Rüştü, İsmail Suphi, Ali Fuat ve Besim Atalay Beyler'den oluşan bir grup heyeti Sovyet Rusya egemenliğinde bulunan Türkler hakkında incelemelerde bulunmak üzere Moskova'ya göndermiştir. Nitekim heyette

¹⁰⁴ Abdülkadir Yuvalı, *Atatürk Dönemi Kültür Politikasının Türk Dünyasındaki Ortak Kültür ve Tarih Değerleri Yönüyle Değerlendirilmesi*, *Beşinci Uluslar arası Atatürk Kongresi (8-12 Aralık 2003 Ankara)*, s. 862.

¹⁰⁵ Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk Döneminde Dış Türklere Yönelik Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, Gagauz Türkleri Örneği*, *Atatürk 4. Uluslar arası Atatürk Kongresi (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)*, Ankara 2000, s. 1317,1318.

yer alan İsmail Suphi Bey, 1921 yılı Temmuzunda Buhara'ya ulaşmış ve Eylül ayında döndüğünde Sovyet egemenliğindeki Türkler hakkındaki ayrıntılı raporunu Mustafa Kemal'e sunmuştur.¹⁰⁶

Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1928'de büyük Harf Devrimi'ni gerçekleştirirken ve yine Türk Dil ve Türk Tarih Kurumlarını kurdururken Türk Dünyası ile dilde ve kültürde birlikteliği sağlamak ve ortak bir geçmiş meydana getirmek düşüncesiyle hareket etmiş olduğunu bugün daha iyi anlayabilmekteyiz.¹⁰⁷ Zira, Mustafa Kemal yukarıda bahsettiğimiz gibi çeşitli konuşmalarında, Türkiye dışında kalmış olan Türklerin kültür meseleleriyle ilgilenmek gerektiğini önemle vurgulamıştır.

Mustafa Kemal'in bir önsezisi ve aynı zamanda talimatı olarak ta tarihe geçen Sovyet Rusya egemenliğinde bulunan Türkler ile ilgili yapmış olduğu konuşmayı da burada zikretmekte fayda vardır. Mustafa Kemal bu konuşmasını Cumhuriyet'in 10. yılı kutlamaları vesilesiyle 29 Ekim 1933 gecesine halk ile iç içe olduğu bir esnada, 24–25 yaşlarında ve mesleği doktorluk olan Zeki isimli bir gencin “ideal olarak bize ne bıraktınız?” sorusu üzerine yapmıştır. Genç doktoru sormuş olduğu soru üzerine kalabalıktan genel müdür odasına çeken Mustafa Kemal, duvarda asılı olan haritayı göstererek şu açıklamayı yapmıştır:¹⁰⁸ “Düşün bir kere Osmanlı İmparatorluğu ne oldu? Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ne oldu? Dünyayı ürküten Almanya'dan bugün ne kaldı? Demek ki hiç bir şey sürgit değildir. Bugün Sovyet Rusya, dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse kestiremez Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi parçalanabilir. Bugün elinde tuttuğu milletler, avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşır. O zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, öz kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız.” Mustafa Kemal Milletler buna nasıl hazırlanır? sorusuna ise yine konuşması içerisinde şu satırlarla cevap verir: “Manevi köprülerini sağlam tutarak! Dil bir köprüdür; İnanç bir köprüdür; Tarih, bir köprüdür. Bugün biz bu kitlelerden dil bakımından, gelenek, görenek, tarih bakımından uzak düşmüşüz. Bizim bulunduğumuz yer mi doğru,

¹⁰⁶ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 1321,1322.

¹⁰⁷ **A.g.e.**, s. 1324,1328.

¹⁰⁸ Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, 4. Basım, Ankara 1984, s.193.

onları mı? Bunun hesabını yapmakta fayda yoktur. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekir. Tarih bağı kurmamız lazım; folklor bağı kurmamız lazım... Bunları kim yapacak? Elbette biz. Nasıl yapacağız? İşte görüyorsunuz dil encümenleri, tarih encümenleri kuruluyor. Dilimizi onların diline yaklaştırmaya böylece birbirimizi daha kolay anlar hale gelmeye çalışıyoruz. Ortak bir mazi yaratmak peşindeyiz. Bunlar açıktan yapılmaz, adı konularak yapılmaz, bunlar devletlerin ve milletlerin düşünceleridir”.¹⁰⁹

Mustafa Kemal yapmış olduğu bu çalışmalar karşısında kendisini eleştirenlere ise şu cevabı vermiştir: “İşitiyorum, benim dil ile tarih ile uğraştığımı gören bazı kısa düşünceli vatandaşlar, Paşa’nın işi yok, dille, tarihle uğraşmaya başladı diyorlarmış... Benim işim başımdan aşkın... Ben bugün ileri bir Türkiye kurmaya ne kadar çalışıyorsam, yarının Türkiye’sinin temellerini atmaya da o kadar dikkat ediyorum”.

Mustafa Kemal, Türk Dünyası içerisinde yer alan, fakat bununla birlikte esaret altında bulunan Türklerin bağımsızlıklarını kazanmaları yönündeki samimi duygu ve düşüncelerini de zaman zaman ifade etmiştir. Mustafa Kemal’e göre Türk milleti Milli Mücadele’den beri, hatta bu savaşa atılırken bile mahkum milletlerin hürriyet ve bağımsızlık çabaları ile yakından ilgilenmeyi, o davalara yardım etmeyi benimsemiştir. Hal böyleyken kendi soydaşlarının hürriyet ve bağımsızlıklarına kayıtsız davranması elbette uygun görülemez.¹¹⁰

Yine 1933’te Doğu Türkistan’ın bağımsızlığını kazanması üzerine Sovyet Büyük Elçisi Suriç’in Panislamist ve Pantürkist suçlamalarda bulunması üzerine, dönemin dışişleri bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey resmi ağızdan Türkiye’nin Doğu Türkistan’ın bağımsızlığını kazanması ile ilgili görüşünü yazılı olarak şu şekilde izah etmiştir: “Siyasi istiklallerini kaybetmiş milletlerin bunu geri almak uğrunda mücadelelerini sui telakki etmek prensiplerimizden çok uzaktır. Son seneler zarfında orta ve uzak şarkta milliyetperverlik cereyanlarının kuvvetlenmesi tesiriyle Şarki

¹⁰⁹ Afet İnan, **Mustafa Kemal Atatürk’ten Yazdıkları**, Ankara 1981, s. 59.

¹¹⁰ İnan, **a.g.e.**, s. 193.

Türkistan’da tezahür eden bu hareketleri de, bilhassa aynı ırktan olan bir cemaate taalluk etmesi itibarıyla memnuniyet ve takdirle karşılarız.”¹¹¹

Mustafa Kemal’in Türk Dünyası’yla ilgili bu ilgi ve alakasına karşılık, Türk dünyası içerisinde yer alan Türk topluluklarının da Mustafa Kemal’e ve onun kurduğu yeni Türk Devleti’ne karşı büyük bir sevgi ve ilgi duyduklarını görmekteyiz. Daha Milli Mücadele devam ederken gelen iki kişilik Buhara Elçilik Heyeti, Türkistan Türklerinin selamlarını getirdikten sonra, Mustafa Kemal’e bazı hediyeler takdim etmişlerdir. Bu hediyeler arasında özellikle dört tanesi dikkat çekmektedir. Bunlardan üçü Buharalı kılıç ustalarının yapmış oldukları pala şeklinde kılıç, biri de Timur’a ait bir Kur’an-ı Kerim idi.

Mustafa Kemal 17 Ocak 1921 tarihinde konu ile ilgili olarak TBMM kürsünden şunları söylemiştir: “Muhterem arkadaşlar! Türkistanlı kardeşlerimiz Sakarya Zaferi münasebetiyle bize üç kılıç ve birde Kur’an-ı Kerim göndermişler. Türk milleti adına kendilerine teşekkür ederim. Bu mukaddes kitabı Türk milletine emanet ediyorum. Bu üç kılıçtan birini ben aldım, ikincisini İsmet Paşa’ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir fatihine saklıyorum. Bu kılıç İzmir’e ilk giren kumandanın beline takılacaktır”.¹¹²Nitekim üçüncü kılıç daha sonra İzmir’e ilk giren süvari zabiti Şeref Bey’e verilecektir. Sayı olarak herhangi bir bilgiye rastlanılmamakla birlikte, Türkistan Türklerinin Türk Milli Mücadele’sine katıldığını ve şehit düşen Türkistanlılar için bir anıt mezarın yapıldığını da bilinmekteyiz. Kitabesinde “Türkistan Türklerinin Balkan, I. Dünya Savaşı ve Türk Milli Mücadele’sine katılan Türkistanlı kahramanlar, bugün Kemalizm güneşinden nur alan Anadolu’da yatmaktadırlar” ifadelerinin yer aldığı bu anıt mezar Tarsus’ta bulunmaktadır.¹¹³

Türkistan Türkleri, aynı zamanda Türk Milli Mücadele’sini kendi ulusal kurtuluşları için örnek olarak da almışlardır. Nitekim “Yaş Türkistan” dergisinin 1933 tarihli 45. sayısında bu konuda şu satırlar yer almaktadır: “Bugün Türkiye’nin gitmekte olduğu yolu öğrenmek, özellikle Milli Kurtuluş Mücadelesi’ni yürütmekte olan biz Türkistanlılar için hayati bir ihtiyaçtır. Şunu da belirtmek gerekir ki Türk milli tarihinin bir bölümünü teşkil eden Türkiye’nin son milli istiklal mücadelesi,

¹¹¹ M. Saray, **Türkiye ve Yakın Komşuları**, Ankara 2006, s. 399.

¹¹² **A.g.e.**, s. 393.

¹¹³ **A.g.e.**, s. 400-402

yalnız Rus esaretinde kalan Türkler için değil, belki diğer Asya ve Avrupa milletleri içinde en faydalı ve ibretli ilham kaynağıdır”.¹¹⁴

Mustafa Kemal’in ortaya koymuş olduğu büyük inkılap hareketleri de her zaman için Türk Dünyası’nın hayranlığına mucip olmuştur. Konuyla ilgili “Yaş Türkistan” dergisinin 1938 tarihli 108. sayısında şöyle denilmektedir: “Son on beş yıl içerisinde Atatürk tarafından gerçekleştirilen reformlar sayesinde Türkiye’de olan değişimleri dünyada belki hiç bir devlet görmemiş ve yaşamamıştır. Atatürk’ün ortaya koymuş olduğu bu reformlar, Türkiye Devleti’nin sadece dış görünüşünü değil, hatta Türk halkının düşünüş tarzını da değiştirdi.”¹¹⁵

Mustafa Kemalle ilgili Türk Dünyası’nda yankı bulan bir başka konu da, onun vefatı olmuştur. Atatürk’ün ölümü bütün dünyada olduğu gibi Türk Dünyası’nda da büyük bir yankı yapmıştır. Özbek Türkleri adına Yaş Türkistan dergisine gönderilen bir telgrafta: “Türk ırkı bugün en büyük oğullarından birini kaybetmiştir. Mustafa Kemal gibi dahi bir asker başı, büyük bir reformatör ve devlet erinin 57 yaşında dünyaya göz yumuşunu akıllarımız kabul etmiyor”¹¹⁶ denilirken; Paris’te Azerbaycan Milli Heyeti Reisi olarak bulunan Doktor Mir Yakup Bey ise Başvekil Celal Bayar ile TBMM Reisi Abdülhaluk Renda Beye, Azerbaycan Türklerinin hislerine tercüman olmak üzere göndermiş olduğu taziye telgrafında şu satırlara yer vermiştir: “Büyük dahimizin vefatı dolayısıyla kalpleri parçalanmış bütün Azeri Türkleri namına tarihi zafer ve asaletle dolu ulu kardeş millete taziyelerimizi sunarız. Kaybı yalnız Türkiye’ye değil bütün Azeri Türklerine elim gözyaşları döktüren ulu şefin zaferlerle dolu hatıraları kalplerimizde ebediyen yaşayacaktır. Bugün Rus hakimiyeti altında inleyen Azerbaycan, bu en büyük mateme bütün varlığı ile iştirak etmektedir.”¹¹⁷

Görüldüğü üzere Mustafa Kemal’in Türk Dünyası’nın meselelerine olan ilgisi karşısında, Türk Dünyası içerisinde yer alan Türk toplulukları da Atatürk’e büyük bir

¹¹⁴ Ercan Çelebi, “Atatürk ve Türk Dünyası”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C.18, S.1, Kastamonu 2010, s. 199-208.

¹¹⁵ Çelebi, **a.g.e.**, s. 202-205.

¹¹⁶ **A.g.e.**, s. 205.

¹¹⁷ Karakoç, **a.g.e.**, s. 80.

sevgi beslemişler ve reformlarını ilgi göstermişlerdir. Bu ilgi ve yakınlığın kuvvetlendirilmesi, bugün için daha da zaruri hale gelmiş görünmektedir.

Bugün Türk Dünyası için Atatürk'ün düşünce ve fikirleri bir çağdaşlaşma modeli olarak önerilebilir mi? Bu sorunun cevabını vermek bugün için zordur. Ülkelerin milli mücadelelerinin verildiği tarihteki dünyanın politik yapısı, dünyaya egemen olan güçlerin durumu, siyasi akımlar ve yayılma yöntemleri dikkate alınması gereken unsurlardır. Bununla birlikte Atatürk ve Atatürkçülüğün evrensel etkileri incelediğinizde görülecektir ki, her ülke, kendi şart ve ihtiyaçları yönünde Atatürkçülüğü değerlendirmeye ve bu görüş ve uygulamalardan yararlanmaya çalışmıştır. Bir kısım Güney Amerika düşünürleri, Mustafa Kemal'in'ün ulus devlet kuruculuğundan milletleşmek, devletleşmek, milli devlet olabilmek için yararlanmayı düşünmüşlerdir. Onların gözünde Atatürk, milli devletler kurucusudur.

Bazı Güney Afrika düşünürleri ise, kendi kültürlerinin bütünü ile yok olmasından endişelenmekte, Atatürk'teki Batılılaşmayı kabullenmeyip yalnız modernleşme ilkesini savunmaktadırlar. Atatürkçülük II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya toplumları tarafından daha fazla ilgi görmüş ve Atatürk bir dünya değeri haline gelmiştir. Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra bağımsızlıklarını ilan ederek çağdaş değerler arayışına giren Türk Cumhuriyetlerinin dikkatlerini çeken ilk model ülke Türkiye olmuştur. Türkiye diğer evrensel devrim hareketlerini ve sanayi inkılabını yaşamamış olduğu halde, bu atılımları gerçekleştirmiş olan ve çağdaş uygarlığı temsil eden Batı'nın değerlerini yaşama geçirme yolunda büyük mesafeler almış bulunmaktadır. Atılımları yaparken inanç sisteminden vazgeçmemiş, inanç konusunu insan vicdanında yüceltmiş, diğer temel kültür öğelerinden de önemli ödünler vermemiş olması Türkiye'yi, Türk Cumhuriyetleri gözünde çekici kılmaktadır.

Atatürkçü düşünce sistemi milliyetçiliği çağdaşlaştıran açıklaması, inançları kişi vicdanına bırakan laik yapısı ve diğer ilkeleri ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları için en güvenli düşünce ve eylem aracı ya da programı olabilir. Günümüzün yükselen değerleri yönünde bir çağdaşlaşmayı yüzyılımızın başında benimsemiş olan Türk çağdaşlaşması, bütün özellikleri ile Türk Dünyası'nın yeni

bağımsız üyeleri dahil Türk topluluklarının çağdaşlaşma amaç, özlem ve uygulamalarına örnek olma değerine sahip bulunmaktadır.¹¹⁸

A. AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, Türk Dünyası'nın büyük liderlerinden biri olan Mustafa Kemal'in dış Siyasetini “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ilkesi üzerine bağımsız bir Türkiye Cumhuriyet'i kurmak olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in Azerbaycan siyasetini belirlemesinde dönemin politik şartları yanında söz konusu ilkeye yönelik bağlılığı da etkili olmuştur. Yani, Mustafa Kemal Sovyetlerin dostluğuna ciddi şekilde ihtiyaç duyması sebebiyle Azerbaycan siyasetinde dikkatli davranması gerektiğine inanıyordu. Çünkü en ufak bir yanlış anlaşılma en yakın ve ciddi müttefiki olan Sovyetleri kaybettirebilirdi. Bununla birlikte Mustafa Kemal'in Azerbaycan'la ilgili sarf ettiği sözler onun Azerbaycan ve Azeri Türkleri konusundaki duygu ve düşüncelerini ortaya koyması bakımından son derece önemlidir.¹¹⁹

Mustafa Kemal daha Anadolu'ya ayak bastığı günlerde Azerbaycan'ın öneminin farkına varmış ve bu konuda sağlam ve ciddi adımlar atılmasını sağlamıştır. Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler karşılıklı dayanışma ilkesi üzerine oturmuştur.¹²⁰

Azerbaycan Türkleri konusunda son derece duyarlı olan Mustafa Kemal, Azerbaycan ve Azeri Türkleriyle ilgili görüşlerini farklı zaman dilimlerinde çeşitli cümlelerle ifade etmiş olsa da, Azerbaycan resmi temsilciliğinin açılış merasiminde sarf ettiği şu sözler Mustafa Kemal'in Azeri Türklerine yönelik samimi duygularını göstermesi açısından son derece önemlidir. “Bugün Azerbaycan'ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerimin bir takım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu duyuyorum. Filhakika sancağı çeken benim ellerim idi. Ellerimi tahrik eden, bugünkü bayrağa müşterek olan bütün Türkiye halkının hakiki ve samimi kardeşlik hissiyatı idi.” Yine, 18 Ekim 1921'de Azerbaycan'ın Ankara Elçisi'ne

¹¹⁸ Çelebi, **a.g.e.**, s. 206-208.

¹¹⁹ Ahmedli, **a.g.e.**, s. 121.

¹²⁰ **A.g.e.**, s., 37-41.

şunları söylemektedir: “Azeri Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için onların isteklerine nail olmaları, hür ve bağımsız olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir. Türk’ün saadeti ve mazlumların kurtuluşu yolunda Azerbaycan Türklerinin de kanını dökmeye hazır bulunduklarına dair olan beyanatınız istilacılara karşı Türk’ün ve mazlumların kuvvetini artıran pek kıymetli bir sözdür. Bugünkü sınırlarımız dışında, başka ellerde, başka siyasi zümrelerle isteyerek veya istemeyerek kader ortaklığı yapmış, bizimle dil, ırk ve mense birliğine, yakın uzak tarih ve ahlak yakınlığı görülen Türk topluluklarının durumu tarihin bir hadisesinin bir neticesidir ve Türk milleti için elim bir hatıradır. Fakat Türk milletinin tarihsel ve ilmen teşekküldeki asaleti, dayanışmayı asla ihmal etmez.”¹²¹

Bu cümleler Mustafa Kemal’in Azerbaycan’a yönelik samimi duygularını ifade etmektedir. Ancak, büyük bir devlet adamı olan Mustafa Kemal Azerbaycan’la ilgili politikalarını duygularını bir tarafa bırakarak dönemin politik şartlarını dikkate alarak belirlemek zorundaydı. Nitekim, Azerbaycan politikasını bu çizgiyi dikkate alarak belirlemiş ve bunu da şu sözlerle ortaya koymuştur: “Bu gün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat, yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün Rusya’nın elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz, bizim onlara yaklaşmamız gereklidir. Rusya bir gün dağılacaktır. O zaman Türkiye onlar için örnek bir ülke olacaktır” diyen Mustafa Kemal şöyle devam eder: “Türkiye 21. yüzyılı şekillendiren Avrasya için bir kilit ülke konumundadır. Onlar bizi örnek alacaklardır.” Kısacası Mustafa Kemal’in Sovyetlerin dostluğuna duyduğu ihtiyaçtan

¹²¹Abdulhamit Avşar, **Türkiye’nin İstiklal Mühâribesinde Azerbaycan Türkleri**, Baki 2007, s. 28.

dolayı bir denge politikası yürütmek zorundaydı. Ama her şeye rağmen Mustafa Kemal ve onun liderliğindeki Türkiye ile Azerbaycan bağlantı halinde kalabilmiş ve her iki ülke de son derece hayatı bir dönemden geçerken birbirine daima yardım ederek dayanışma içerisinde olmuşlardır.¹²²

¹²² **A.g.e.**, s. 28.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELEDE AZERBAYCAN TÜRKLERİ

1. Milli Mücadele Döneminde Azerbaycan Türkiye Münasebetleri

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde Kafkasya’da meydana gelen otorite boşluğundan yararlanan Ermeni çetelerinin Bolşevik adı altında, bölgedeki Müslüman ve Türklere uyguladıkları zulüm karşısında Azerbaycan halkı savunmasız bir durumdaydı ve kendilerini bu şiddetten koruyacak bir güce ihtiyaç hissediyorlardı. Bu sebepten ötürü Azerbaycanlılar hem bölge halkıyla tarihi bağlara sahip olan hem de aynı kökten gelen Osmanlılardan yardım talep ettiler.¹²³

Osmanlı Devleti, “Brest-Litovsk” anlaşmasının ardından bölgede oluşan durumdan yararlanarak Kafkaslardan Osmanlı Devleti’ne yönelebilecek yeni bir Rus istila ve tehdidine karşı Kafkas Müslümanlarını da kapsayan yeni bir tampon bölge oluşturma amacındaydılar. Bu yüzden Türk ordusu, Azerbaycan’a, imzalanmış olan bir takım anlaşmalara dayanarak Azerbaycan Devleti’nin davetiyle, Azerbaycan’ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü korumak üzere gelerek Azerbaycan halkına yardımda bulunmuştur.¹²⁴

Ancak Osmanlı Devleti’nin 30 Ekim 1918’de imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesi’nin 11. ve 15. Maddeleri Azerbaycan’ı yakından ilgilendiriyordu. Osmanlı Devleti imzalamış olduğu Mütareke gereği Kafkasya’dan Türk birliklerini çekmeyi ve Bakü’nün İtilaf Devletleri tarafından işgaline karşı hiçbir çıkışta bulunmayacağını kabul etmişti.¹²⁵ Bu durum Azerbaycan açısından yeni bir dönemin başlangıcı anlamına geliyordu. Rauf Bey, Mondros Mütarekesi görüşmelerinde her ne kadar Azerbaycan’ı bu işin dışında tutmaya çalışmışsa da, Bakü petroleri İngilizler için çok önemli olduğundan başarılı olamamıştır. Nihayet, General Wiliam Komutasındaki İngiliz birlikler 17 Kasım’da Bakü işgal etmişlerdir.¹²⁶

¹²³ Y. A. Bagirov, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan – Türkiye İlişkileri*, Ağustos 2000, s. 6.

¹²⁴ Bagirov, *a.g.e.*, s. 10-12.

¹²⁵ Seha Meray ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977, s. 2-3.

¹²⁶ Betül Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, İstanbul 2004, s. 25-29.

Diğer taraftan Mondros sonrası gelişen olaylara tepki olarak Anadolu'da işgal kuvvetlerine karşı oluşmaya başlayan direniş hareketleri, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesiyle organize olmuş ve emperyalist güçlere karşı büyük bir mücadele başlatılmıştı. Bu sırada Rusya'da Ekim Devrimi'yle iktidara gelen Bolşevikler Milli Mücadele için gerekli desteğin sağlanabileceği tek seçenek olarak gözükiyordu. Dolayısıyla, Mustafa Kemal da Bolşeviklerle ilişki kurmak ve onların desteğini almak için girişim başlattı. Bolşeviklerle ilişki kurmada iki merkez ön plana çıkmaktaydı. Kafkasya'ya çıkış kapısı olan Erzurum ile Azerbaycan idi. Ancak, İngiliz etkisinde bulunan Müsavat Hükümeti'nin ihtiyatlı davranarak Türkiye'ye yardıma yanaşmaması nedeniyle girişimler sonuçsuz kalıyordu. Buna karşısın Azerbaycan'daki Sosyalist Hükümetçiler aracılığıyla kurulan temas ise son derece ümit vericiydi. Birçok kanaldan yürütülen girişimlerde Bolşeviklerle temas konusunda Bakü ve Sosyalist Hükümetçiler ön plana çıkmıştır ki, bu iki ülke arasında 1923 yılına kadar sürecek sıkı bir ilişkinin başlangıcı sayılabilir.¹²⁷

Azerbaycan'da Müsavat Hükümeti yıkılarak yerini başında Neriman Nerimanov'un bulunduğu Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bırakmasıyla Milli Mücadele hareketiyle ASSC arasındaki ilişkiler artarak devam etmiştir. Hatta, hem ASSC Hükümeti'nden hem de ASSC Hükümeti aracılığıyla Sovyet Rusya'sından destek alacaklarına inan Bakü'de faaliyet gösteren bazı Türk grupları Azerbaycan'ın Sovyetleşmesine destek verenler de olmuştur. Kısacası, Neriman Nerimano'un başında bulunduğu ASSC Hükümeti ve aralarında Hüseyinov, Karayev gibi Azeri devlet adamlarının da bulunduğu grup, kardeş Anadolu Türklerinin zor günlerinde gerek kendi devletinin imkanları elverdiğince gerekse Sovyet Rusya'sından sağlanacak yardımlar konusunda çok önemli katkılar sağlamak üzere girişim başlatmışlardır. Özellikle, Sovyetlerin siyasi desteğinin Milli Mücadele için belirleyici faktör olarak ortaya çıktığı bu dönemde çok önemli aracılık görevini üstlenen ASSC Hükümeti ile Anadolu Hükümeti arasındaki ilişkiler bir çıkar ilişkisinden ziyade kardeşlik ilkesi çerçevesinde yürütülmüştür. Nitekim bunu başta Neriman Nerimanov olmak üzere dönemin diğer Azeri yöneticilerinin merkezle ters düşme pahasına gerek Moskova'nın Türkiye'ye yönelik politikalarını Mustafa Kemal

¹²⁷ Aslan, **a.g.e.**, s. 30-32.

ve Türkiye lehine etkilemek için gerekse kendi imkanlarını seferber etme konusunda büyük riskler alarak inisiyatiflerini kullandıkları açıkça ortaya koymaktadır.¹²⁸

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Türkiye ve Azerbaycan arasında diplomatik, kültürel ve ekonomik ilişkilerin kurulması için elverişli ortam ortaya çıkmıştı.¹²⁹ Sovyetlerin Azerbaycan'da kazandığı zafer tüm Kafkasları değiştirdi. Lenin Türkiye ile Kafkaslar ötesi cumhuriyetler arasında karşılıklı ilişkiler kurulmasından yanaydı. Lenin'in talimatıyla hareket eden dönemin Azerbaycan Hükümeti de Türkiye ile Sovyetler arasındaki bütün tartışmalı sorunların çözülmesi ve politik, ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi için girişimlerde bulundu ve bağımsızlık mücadelesi veren kardeş Türk halkına büyük maddi ve manevi yardımlar yaptı.

Milli Mücadele yıllarında Sovyet Rusya'sıyla Türkiye ilişkileri konusunda Rus bilim adamları tarafından yapılan pek çok çalışma olmasına rağmen söz konusu çalışmalarda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine değinilmemektedir.

XX. yüzyılın başlarında Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türkiye Türklerinin Anadolu'yu işgalcilerden kurtarmak için verdiği mücadeleye Azerbaycan Türkleri, ciddi biçimde ekonomik, askeri ve siyasi destek sağlamışlardır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak basmasından başlayarak Azerbaycan halkı Mustafa Kemal ve Türk halkının hep yanında olarak imkanlar el verdiğince yardım etmeye çalışmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Mart 1920 Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gizli oturumunda söylediği şu sözler bunu açıkça ortaya koymaktadır: “Hepinizin bildiği gibi Azerbaycan bağımsızlığını kazanmış bir vaziyettedir. Onlar bize amacımıza ulaştıracak bütün unsurlara sahiptirler ve kendileri zor bir vaziyette olmalarına rağmen bize önemli katkı sağlamaktadırlar. Ama bizim onlarla ilişkimiz Azerbaycan'ın şuan içinde bulunduğu durum nedeniyle

¹²⁸Süreyya H. Şehidoğlu, **Bakü Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Soldan El Koyma Çabaları**, Ankara 1999, s. 13-17.

¹²⁹ Bagirov, **a.g.e.**, s. 2.

resmi değildir.”¹³⁰ diyerek Milli Mücadele döneminde Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerinin yanında olduğu birinci ağızdan dinlendirmektedir.¹³¹

Azerbaycan Türkleri Mustafa Kemal Türkiye’sine sadece manevi destek sağlamakla kalmayıp kendisi daha yeni kurulan bir devlet olması sebebiyle birçok sorunla boğuşmakta olmasına rağmen önemli derecede maddi destek de sağlamıştır. Azerbaycan Hükümeti çeşitli vasıtalar aracılığıyla Amasya’da bulunan Cemil Cahit’le yazışır ve şifreli telgraflar göndererek Azerbaycan devletinin her türlü yardıma hazır olduğunu bildirirler. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin başvekili Nesib Bey 1.5 milyon Fransız Frank’ı değerinde bir çeki imzalayarak Milli Mücadele rehberlerine teslim etmiştir. Söz konusu para Mustafa Kemal’in 18 Mayıs 1921 tarihinde TBMM’nin Bakü temsilcisi Memduh Şevket Bey’e paranın kalan kısmını Azerbaycan hazinesinden temin edilmesi için yazdığı mektupta da teyit edilmektedir.¹³²

A. SİYASİ DESTEKLER

27-28 Nisan 1920’de Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesinin ardından Azerbaycan’da Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti oluşturulmuştu. Bu durum 30 Eylül 1920 tarihinde Azerbaycan ile Sovyet Rusya Hükümeti arasında imzalanan “Birlik Antlaşması’yla” hukuki nitelik de kazanmış oldu. Böylece, Azerbaycan Hükümeti’nin artık hukuki olarak da Sovyet Rusya’sının isteği dışında bir politika yürütmesi imkansız hale getirilmiştir. Bu da ASSC Hükümeti’nin TBMM Hükümeti’yle olan ilişkilerini ancak Sovyet Rusya’sının siyasetine paralel nitelikte oluşturabileceği anlamına geliyordu.¹³³ Ancak işin doğasında bulunan kardeşlik hissi, böylesi zor ortamlarda bile kendisini gösterecektir.

Mecburiyetler ve duyguları arasında sıkışan Azerbaycan halkı, Türkiye’nin bütün başarılarını kendi başarıları gibi yüreklerinde hissedeceklerdir.¹³⁴ Bu sırada 16

¹³⁰ Bagirov, **a.g.e.**, s. 16.

¹³¹ Elnur Hasan Mikail, **Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)**, İstanbul 2014, s. 135.

¹³² Aslan, **a.g.e.**, s. 26-30.

¹³³ **A.g.e.**, s. 86-87.

¹³⁴ Bagirov, **a.g.e.**, s. 86.

Ekim 1920’de Nerimanov ve Karayev gibi ASSC Hükümet’in üst düzey yetkililerinin katkılarıyla Türkiye’nin durumunu görüşmek üzere Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Politbüro ve Teşkilat Bürosu’nda bir toplantı gerçekleştirilir. Toplantıda ilk olarak Nerimanov söz alır ve Türkiye’deki durumla ilgili bilgiler verir.

Nerimanov, Türkiye’de Mustafa Kemal’in durumunun çok ciddi olduğunu, Mustafa Kemal ve arkadaşlarına karşı ciddi ayaklanma hazırlıkları yapıldığını, Anadolu’nun bazı velayetlerinde isyanların ağır bir şekilde bastırılmasına rağmen durumun hala ciddiyetini koruduğunu ve üstelik bu isyanların Türkiye ile sınırı olan ülkelerde hazırlandığını dile getirir. Nerimanov ardından söz alan Eliava’nın da Nerimanov’u destekler nitelikte sözler sarf etmesi üzerine durumun ciddiyeti ile ilgili merkeze bilgi verilerek acilen gerekli önlemlerin alınması ve Mustafa Kemal’e gerekli desteğin sağlanması kararı çıkar.¹³⁵ Bununla birlikte Mustafa Kemal önderliğindeki hareketin Anadolu’da Müttefiklere karşı kazandığı zaferler Sovyet Rusya’sının Milli Mücadeleye karşı siyasetini değişmesine katkı sağlamıştır.

Bakü Kongresi’nden sonra Bolşevikler hem Azerbaycanlı yetkililerin girişim hem de Mustafa Kemal’in kazandığı zaferler neticesinde Mustafa Kemal’e destek vermeye karar verirler. Öte yandan daha önce de ifade edildiği gibi iki ülke arasındaki ilişkilerde karşılık çıkar ilişkisinde ziyade aynı ırktan geldiği, aynı dili konuştuğu ve aynı kültürü paylaştığı unsurlar nedeniyle Türkiye Türklerine karşı ilgi, yaklaşma ve kardeşlik duyguları ön plana çıkmıştır. Özellikle 1905 sonrası gelişen siyasi olaylar Azerbaycan’da “Türkçülük” bilincinin gelişmesine neden olurken, Mustafa Kemal ve Türkiye halkının Milli Mücadele döneminde ortaya koyduğu cesareti gören Azeri halkında bu harekete önderlik eden Mustafa Kemal ve Anadolu halkına yönelik büyük bir sempati ve sevginin oluşmasına neden olmuştur. Bundan sonra Türkiye’de meydana gelen her olay Azerbaycan kamuoyunda da hemen yankı bulmuştur. Nitekim, gerek Balkan gerekse I. Dünya Savaşları esnasında da Azerbaycan halkı, Türkiye Türklerinin yanında yer alarak ciddi manada destek vermişlerdir.¹³⁶ Özellikle Azerbaycan’da Neriman Nerimanov’un iktidara gelmesiyle araçlar aracılığıyla iki ülke arasındaki iletişim kurulmasından vazgeçilerek resmi

¹³⁵ Bağirov, **a.g.e.**, s. 88-89.

¹³⁶ Mikail, **a.g.e.**, s. 130-132.

ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. İlk etapta iki ülke arasında resmi temsilcilikler açılması kararlaştırılırken, uzun görüşmeler neticesinde Memduh Bey TBMM'nin resmi Azerbaycan temsilcisi olarak atanmıştır.

Bakü'de Türkiye temsilciliği açıldıktan yaklaşık 13 ay sonra İbrahim Ebilov Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Ankara temsilcisi olarak atanmıştır.¹³⁷ O dönemde iki ülke diplomatik ilişkilerini şartların uygun olmaması sebebiyle temsilcilik seviyesinde devam ettirmişlerdir. Her ne kadar Doğu Cephesi kumandanı Kazım Karabekir 21 Eylül 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektubunda Azerbaycan'daki temsilcilik seviyesini büyükelçilik seviyesine çıkarmasını tavsiye etmişse de bu gerçekleşmemiş ve Memduh Beyin temsilcilik görevi devam etmiştir. Karşılıklı diplomatik münasebetlerin kurulmasıyla iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler daha da güçlenmiştir.¹³⁸

Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin Ankara temsilcisi İbrahim Ebilov 14 Ekim 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya güven mektubunu takdim ederken Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkileri şu cümlelerle değerlendirmiştir: “Rusya Devrimi sayesinde esaretten kurtularak hedeflerine ulaşan Azerbaycan Türkleri, Türk halkının mutluluğunu kendi mutluluğu, matemlerini kendi matemi olarak görür ve kanlarının son damlasına kadar büyük önder Mustafa Kemal önderliğindeki Türkiye halkının kurtulması için mücadele eder.” Ebilov, bu sözleriyle Azerbaycan halkı ve hükümetinin her ne pahasına olursa olsun Türkiye halkı yanında olduğunu açıklamış oluyordu. Bu ifadeler aslında, dönemin Azerbaycan yöneticileri ve halkının başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadele önderleri ve Türkiye halkına bakış açısını göstermesi açısından son derece önemlidir.

Mustafa Kemal da Ebilov'un sözlerine cevaben aynı içtenlik ve samimiyetle şunları ifade eder: “Azerbaycan Türklerinin dertleri öz dertlerimiz ve sevinçleri de öz sevincimiz olduğu için onların kurtuluşa ererek amaçlarına ulaşmaları bizi ziyadesiyle mutlu etmiştir”.¹³⁹ Bir süre sonra Azerbaycan Ankara temsilciliği

¹³⁷ Ahmedli, **a.g.e.**, s. 58.

¹³⁸ Aslan, **a.g.e.**, s. 80-82.

¹³⁹ Abdulhamit Avşar, **Türkiye'nin İstiklal Mühâribesinde Azerbaycan Türkleri**, Baki 2007, s. 37-41.

açılırken Azerbaycan bayrağı bizzat Mustafa Kemal tarafından göklere çekilir ve Mustafa Kemal yine Azerbaycan hakkında şu tarihi cümleleri kurar: “Türkiye ile Azerbaycan arasındaki samimi ve kardeşlik bağlarının derecesini izaha lüzum görmem. İki ülke arasındaki bu kardeşlik bağının yanı sıra Azerbaycan’ın coğrafi konumu nedeniyle diğer kardeş ülke ve dostlarımızla temas noktasında bulunması da ayrı bir öneme sahiptir.” Bu dönemde Azerbaycan’ın özellikle siyasi anlamda Türkiye’ye tam destek olduğunu gösteren bir başka olay ise Azerbaycan Hükümeti’nin Malta’da tutulan Türk esirler ile ellerindeki İngiliz ve Fransız esirleri mübadele etme teklifi olmuştur. Çünkü, Bolşeviklerin gelmesiyle burada esaret altında bulunan çok sayıda İngiliz ve Fransızların kaderi Azerbaycan’ın eline kalmıştı. Her ne kadar bu mübadele teklifinden bir netice alınmamış olsa da bu girişim Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Türk halkı nezdinde büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır.¹⁴⁰ Çünkü o dönem Anadolu Hükümeti’nin meşruiyeti açısından siyasi anlamda destekler çok önemliydi. Bu destek sadece Azerbaycan Devleti tarafından gelmekle kalmamış, dönemin ASSC Hükümeti yetkilileri Sovyetlerin de Türkiye’yi siyaseten yanında olması için çaba harcamışlardır.

B. MALİ DESTEKLER

Milli Mücadele’nin başlangıcından itibaren Mustafa Kemal’in Azerbaycan’dan yardım isteği olmuştur. Ancak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti idaresi döneminde İngiliz etkisi nedeniyle bu istekler karşılık bulamamıştır.¹⁴¹ Ancak ASSC Hükümeti’nin iş başına gelmesinden sonra hem Azerbaycan Devleti hem Azerbaycan halkı kardeş Türkiye halkının acımasız emperyalist devletlere karşı verdiği en zor mücadelesinde diğer birçok alanda olduğu gibi iktisadi alanda da çok ciddi yardımlar yapmıştır. Söz konusu destekler iki yönlü olarak ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Türkiye’nin o dönem çok ihtiyaç duyduğu Sovyet yardımının Anadolu’ya ulaşması için Azerbaycan’ın aracılık etmesi, ikincisi ise, bizzat Azerbaycan Devleti ve Azeri Türklerinin yaptığı yardımlardır.

¹⁴⁰ Mikail, **a.g.e.**, s. 143-146.

¹⁴¹ Aslan, **a.g.e.**, s. 90-95.

Araştırdığımız çok sayıda kaynak ve arşiv belgelerinde her iki mevzu ile ilgili çeşitli senet ve bilgilere rastlamaktayız.

Milli Mücadele döneminde Sovyetler tarafından yapılan çok sayıda yardımın hangi istikametten Türkiye'ye ulaştırılması çok ciddi bir muammaydı. Dolayısıyla, bu sorunu çözümünde Azerbaycan aracılık ederek çok önemli rol oynamıştır.¹⁴² Mesela, Türkistan Türklerinin yaptığı altın yardımları önce Rusya oradan da Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya teslim edilmiştir.

Ayrıca, Türkiye Büyük Millet Meclisi adına müzakerelerde bulunmak üzere Moskova'ya giden Halil Paşa'yla birlikte götürülen 100 bin medeni Lira değerine eşit külçe altın yine Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye teslim edilmiştir. Ancak, burada altı çizilmesi gereken husus Azerbaycan Hükümeti ve Azeri halkının yaptığı yardımlardır. Milli Mücadele'ye yönelik Azerbaycan halkının yardımları Azerbaycan Halk Cumhuriyet'i zamanında başlamıştır.

Azerbaycan Sosyalist Sovyet Hükümeti'nin iktidara geldikten sonra da yardımlar her alanda daha da artarak sürmüştür. Yine burada yardımların ayrıntısından ziyade bilinmesi gereken husus ise TBMM Hükümeti'nin Azerbaycan'ı yardım alınacak ülkelerin başında görmesidir. Bu da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Azerbaycan'ı ne kadar kendisine yakın gördüğünü en önemli kanıtıdır. Nitekim, bu konu 3 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa tarafından 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'e gönderilen şifreli telgrafta da açıkça ortaya konulmaktadır.

“15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Hazretlerine!

Elde beş para olmadığı zati- alinizin malumudur. Şimdilik herhangi bir dahili kaynak da bulunmamaktadır. Başka taraftan kaynak temin edilene kadar Azerbaycan Hükümeti'nden azami derecede yardım imkanının araştırılarak temin edilmesini rica ederim.”¹⁴³

“Büyük Millet Meclisi Reisi M. Kemal”

¹⁴² Avşar, **a.g.e.**, s. 27-34.

¹⁴³ Mikail, **a.g.e.**, s. 149.

Çeşitli kaynak ve belgeler Azerbaycan Halk Hükümeti'nin Mustafa Kemal'in bu telgrafi sonucunda TBMM'nin talebine imkanlar dahilinde olumlu yanıt verdiğini doğrulamaktadır. Öncelikle, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde çekleri takdim edilen paranın kalan 1 milyon Franklık kısmı ödenmiştir. Daha sonra nerdeyse Milli Mücadele boyunca en çok ihtiyaç duyulan maddelerin başında gelen benzin, mazot ve doğal gaz yardımı yapılmıştır. Mesela, İnönü Savaşı'nda kazanılan zaferin ardından Azerbaycan halkının sevinç ve dayanışma tavrını belirtmek için 32 vagon benzin ve mazot ile 8 vagon doğal gaz gönderilmiştir¹⁴⁴.

Azerbaycan halkının sergilediği bu dayanışma tavrı o günkü "İkdam" gazetesinde de haber olarak yer almıştır.¹⁴⁵ İlaveten bir müddet sonra Azerbaycan Harici İşler Naziri Ankara Hükümeti'ne bir mektup göndererek Milli Mücadele sona erene kadar her ay 62 vagon benzin ve mazot, 3 vagon doğal gaz göndereceğinin sözünü vermiştir. Ayrıca, söz verilen bu aylık yardım miktarına ilaveten 17 Mart 1921 tarihinde Büyük Taarruz'dan bir gün önce Batum yolu üzerinden 9 bin tondan fazla doğal gaz ve 350 ton petrol Azerbaycan tarafından gönderilmiştir. Bununla birlikte araştırmacı yazar Hüseyin Adıgüzel'e göre, Mustafa Kemal Paşa, 17 Mart 1921 tarihinde yani ikinci İnönü Savaşı'nın hemen öncesi yani 17 Mart 1921 tarihinde Türkiye'nin Azerbaycan temsilcisi Şevket Bey aracılığıyla Neriman Nerimanov'a bir mektup göndererek mali destek talebinde bulunmuştur.¹⁴⁶

Nerimanov da bazı nazirlerin aynı fikirde olmamalarına rağmen Mustafa Kemal'in bu çağrısına olumlu cevap vererek 500 kg altın yardımında bulunmuştur.¹⁴⁷ Bu arada belirtmeliyiz ki bu iktisadi yardımların sağlanmasında ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesinde Mustafa Kemal Paşa'ya büyük hayranlık duyan İbrahim Ebilov'un ciddi katkısı bulunmaktadır.¹⁴⁸

Bu dönemde yardım anlamında göze çarpan noktalardan biri de Erzurum ve çevresinde bulunan petrolün çıkarılması için Türkiye'nin talebi doğrultusunda Azerbaycan'ın sağladığı teknik ekipmandır. Kazım Kara Bekir Paşa, Bakü'de

¹⁴⁴ Mikail, **a.g.e.**, s. 152

¹⁴⁵ Avşar, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁴⁶ **A.g.e.**, s. 32.

¹⁴⁷ Hüseyin Adıgüzel, **Neriman Nerimanov**, İstanbul 2004, s.122.

¹⁴⁸ Aslan, **a.g.e.**, s. 55.

yapılacak olan Doğu Halkları Kurultayı'na gönderdiği delegeler arasında bulunan Mehmet Aziz Beye, Bakü'de petrolün nasıl çıkarıldığı ve nasıl işlendiği konusunda ihtisas yapması görevini vermiştir. Ayrıca Mustafa Suphi'den petrol çıkarmak için gerekli olan araç gereçlerin Azerbaycan'dan temin edilmesi konusunda yardım talep etmiştir.

TBMM Hükümeti Bakü'de temsilcilik açtıktan sonra Memduh Şevket Beyi de aynı konu üzerinde çalışması yönünde talimat verdiği görülmektedir. Nitekim, Memduh Bey 18 Nisan 1921'de Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği yazıda; Erzurum ve civarındaki petrolün çıkarılması için Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından hediye edilen araç gereçlerin bir an evvel Kars'a gönderilmesi için vagon tahsis edilmesini istemektedir. Bu yazıdan anlaşıldığı üzere Kazım Karabekir Paşa'nın istekleri ve Mustafa Suphi'nin çabaları sonucu Azerbaycan Hükümet petrolün çıkarılması için gerekli olan malzemeyi TBMM Hükümeti'ne hediye etmiştir.¹⁴⁹ Yine göze çarpan yardımlardan biri de Ermeni olayları neticesinde yetim kalan çocuklara Azerbaycan'ın destek olmasıdır.¹⁵⁰ Bu konuda Kazım Karabekir Müdafaa Milli Vekaleti'ne gönderdiği 1 Aralık 1920 tarihli mektubunda ASSC Hükümeti tarafından 500 adet 100'lük Osmanlı altını bahşiş edildiğinden söz etmektedir.

Türkiye arşivlerinde yer alan ve bizim görebildiğimiz birçok senetlerde de gerek Azerbaycan Hükümeti gerekse Azerbaycan halkının kardeş Türk halkı ve dönemin Azeri yöneticileri tarafından büyük saygı ve sevgi duyulan Mustafa Kemal liderliğindeki yeni Türk Hükümeti'ne yaptıkları yardımlar ayrıntılarıyla yer almaktadır.¹⁵¹

C. ASKERİ DESTEKLER

Milli Mücadele döneminde gönüllü Azeri Türklerinin çeşitli cephelerde Türk kardeşleriyle omuz omuza savaşmaları günümüzde en az bilenen hususlardandır. 27 Nisan 1920 Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesiyle Azerbaycan Halk

¹⁴⁹ Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁵⁰ Avşar, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁵¹ Aslan, **a.g.e.**, s. 104.

Cumhuriyeti yıkılmıştı. Azerbaycan halkı başlangıçta bu işgale karşı direniş göstermeseler de, Kızıl Ordunun buradan gitmeyeceğinden emin olunca muhtelif bölgelerde Kızıl Ordu'ya karşı ayaklanmalar ortaya çıkmaya başladı. Bunlardan en güçlüsü AXC'nin ikinci yıl dönemi olan 28 Mayıs 1920 yılında Gence'de oldu¹⁵². Burada bulunan 18 bin kişilik askeri birlik isyan ederek şehri Kızıl Ordu'dan kurtarmaya çalıştılar.¹⁵³ Ancak bu isyan Kızıl Ordu tarafından çok kanlı bir şekilde bastırılarak pek asker idam edildi, esir alındı ve sürgüne gönderildi. Bu birlikten sağ çıkan Albay Samet Bey komutasındaki bir alay Güney Azerbaycan üzerinden Erzurum'a gelerek Milli Mücadele'ye katıldılar.¹⁵⁴

Azerbaycan askeri birliklerinin Türk ordusuna katılacağı haberini ilk önce silahlı kuvvetler baş karargah kumandanı İsmet İnönü vermiştir. 8 Eylül 1920 tarihinde TBMM'de yaptığı bir konuşmasında Azerbaycan'dan yardımcı bir kuvvet gelmekte olduğunu açıkça beyan etmiştir. Kaynaklara göre söz konusu birliğin ilk kademesi 31 Eylül 1920 tarihinde Hasankale'ye gelmiştir. Bir piyade taburu bir de süvari taburundan oluşan bu birlik derhal Şark Cephesi'ne gönderilmiştir. 15. Süvari alayına katılan bu birlik Doğu Anadolu'nun Ermenilerden geri alınmasıyla sonuçlanan Doğu hareketine katıldı. Sarıkamış, Kars ve Gümrü'nün geri alınmasında söz konusu birliğin çok önemli katkıları olmuştur.

Azerbaycan Türklerinden oluşan 15. Süvari alayı başarısına göre çekirdek kabul edilerek yanına Süvari eklendi ve Milli Mücadele'nin sonuna kadar görevlerini layıkıyla yerine getirdiler. Albay Samet komutası dışında da Milli Mücadele'ye iştirak eden birçok Azeri gönüllü olmuştur. Bunlardan önemli bir kısmı Milli Mücadele'den sonra da orduda kalarak çok önemli görevlere getirilmişlerdir.¹⁵⁵ Bunlar arasında Albay Yusif Hazerli, Albay Salih Aksoy, süvari Albay Firidun Daryal, hava kuvvetleri generali Cihangir Berker, ve Hüseyin Turgut ilk akla gelenlerdir. ASSC Hükümeti'nin askeri alanda yaptığı yardımları konusunda Kazım Karabekir'in 1 Aralık 1920'de TBMM'ye gönderdiği telgraf çok önemlidir. Söz konusu telgrafta Kazım Karabekir Paşa, Azerbaycan ve Rusya Sovyet

¹⁵² Bağirov, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁵³ **A.g.e.**, s. 122.

¹⁵⁴ Ahmedli, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁵⁵ Avşar, **a.g.e.**, s. 27.

Cumhuriyetlerinin Erzurum'daki askeri okullara yardımında bulunduğunu bildirmektedir.¹⁵⁶Türkiye Türkleri I. Dünya Savaşı sırasında içinde bulundukları zorluklara rağmen Azerbaycanlı kardeşlerinin yardımlarına koştukları gibi Azerbaycan Türkleri de, Türkiye Türklerinin Milli Mücadele sırasında elinde bulunduğu imkanlar çerçevesinde iktisadi, askeri ve siyasi yardımda bulunmuşlardır. Bu bölümü özetlemek için ASSC Hükümeti'nin başkanı Neriman Nerimanov'un Mustafa Kemal'e yazdığı şu tarihi mektubu yazmak yerinde olacağı kanaatindeyim.

“Paşam,

Türk milletinin bir geleneği vardır; kardeş kardeşe borç vermez. Kardeş her durumda kardeşin elinden tutar... biz kardeş halklarız. Her zaman ve her şartta birbirimizin elinden tutacağız. 1918 yılında siz bizim elimizden tutunuz. Bizi mutlak bir ölümden kurtardınız. Bu gün biz sizin kardeşiniz olarak imkanlarımız el verdiğince elinizden tutmaya çalışacağız. Bu gün bizim sizin için yapmaya çalıştığımız bir kardeşin öz kardeşi için yapmaya çalıştığından başka bir şey değildir.”¹⁵⁷

D. MUSTAFA KEMAL VE TBMM ÜYELERİNE GÖNDERİLEN HEDİYELER

16 Ekim 1920'de AKP Merkezi Komitesi ve Teşkilat Bürosu'nun Birleşik toplantısında Mustafa Kemal ve Milli Mücadele hareketine yardım kararı alınmıştı. Nitekim Azerbaycan Cumhuriyeti, TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya Behbud Şahtatinski aracılığıyla Kasım 1920'de, küçük bir jest olarak, bir kutu gümüş yemek servisi göndermiştir. Şahtatinski, bu hediyeği Kazım Karabekir'e şu yazıyla takdim etmiştir.

“Azerbaycan İhtimai Şura Cumhuriyeti tarafından Anadolu Kahramanı olan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine getirdiğim bir kutu gümüş servisi bizzat getirmek bendeniz için mümkün olmadığından servisi size takdim ediyorum. Ve sizin onu Paşa Hazretlerine göndermenizi rica ve temenni ediyorum.

¹⁵⁶ Mikail, a.g.e., s. 124.

¹⁵⁷ Atatürk'ün Temim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938), Ankara 2006, s. 315-316.

Anadolu’da Büyük Millet Meclisi Nezdinde
Azerbaycan İçtimai Şura Cumhuriyeti tarafından
Salahiyeti kamile ile haiz vekil Behbud Şahtatinski”

Kazım Karabekir Paşa, bu hediyeı 2 Aralık 1920 tarihli yazıyla Mustafa Kemal Paşa’ya göndermiştir. Mustafa Kemal Paşa bu anlamlı hediyeı dolay ı Behbud Şahtatinski’ye 8 Aralık 1920 tarihinde yazdığı bir mektupla teşekkür etmiştir. Kazım Karabekir, 4 Aralık 1920 tarihinde de TBMM’ye gönderilen hediyeı teslim etmiştir.¹⁵⁸

Konu TBMM’nin 4 Aralık 1920 tarihli toplantısında ele alınmış ve bir teşekkür mektubu yazılmasına karar verilmiştir.¹⁵⁹ Bu hediyeler Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Mustafa Kemal hareketini desteklemeye yönelik ilk adımlarından birini oluşturmaktadır. Daha sonra da Azerbaycan Hükümeti’nin Mustafa Kemal ve diğer bazı hükümet üyelerine hediyeler gönderdiği çeşitli belgeler ışığında anlaşılmaktadır. Bu hediyeler de Azerbaycan Sovyet Hükümeti’nin Ankara Temsilcisi İbrahim Ebilov tarafından Azerbaycan Temsilciliğinin bayrak çekme töreninde Mustafa Kemal Paşaya takdim edilmiştir.

2. Azerbaycan Türkleri ve Atatürk

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tarihi ve kökleri biriyle koparılması güç bazı unsurlarla bağlıdır. Etnik, tarihi, maddi-manevi ve sosyal- siyasal temellere dayanan bu kardeşlik bağları çok kadim ve zengin bir kültürel birlikteliğın üzerine kurulmuştur. Türk halkı tarih yazan ve dünya tarihine yön veren bir halktır. Ebedi kardeşliği sınavlardan başarıyla geçmiş Türkiye ve Azerbaycan halkları dili, kültürü aynı olan büyük Türk Dünyası’nın birer dalıdır. Hem Türkiye Türkleri hem Azerbaycan Türkleri milliyet itibarıyla Türk, din itibarıyla İslam ve medeniyet itibarıyla doğuludurlar.¹⁶⁰ Azerbaycan ve Anadolu Türkleri yüzyıllar boyu birbirlerinin en zor günlerinde yanında yer almışlardır.

¹⁵⁸ Aslan, **a.g.e.**, s.98-100.

¹⁵⁹ **A.g.e.**, s.107.

¹⁶⁰ Ferqane Hüseynova, **Müstekillik Devrinde Azerbaycan Türkiye İlişkileri**, Baki 2007, s. 4-12.

Azerbaycan'ın birçok tarihi şahsiyetleri Türkiye'de çeşitli dönemlerde faaliyet göstererek hem Azerbaycan halkı hem de Türk halkının sevgisine layık oldular. Bu şahsiyetler iki ülke arasındaki kardeşlik ilişkisinin kurulmasında büyük rol oynayarak her iki ülke halkının bir birleri hakkında pozitif bir bakış açısına sahip olmalarını sağladılar. Nasıl ki Azerbaycan halkı zor günler geçirirken Osmanlı Devleti onların yardımına koştuysa, Azerbaycanlılar da Anadolu Türklerinin zor günlerinde yanında olarak tüm imkanlarını seferber etmişlerdir.¹⁶¹

Hem Azerbaycan kamuoyunda hem dönemin Azerbaycan yöneticileri arasında Mustafa Kemal ve Türk Milli Mücadelesi'ne sempati duyanların sayısı oldukça fazlaydı. Bu sempatizanlar oldukça geniş bir yelpaze oluşturuyorlardı; Panislamistler, solcular vs. Yusufbekov'un ikinci kabinesi, bu yaygın sempati hisleri doğrultusunda, Aralık 1919'da Mustafa Kemal'e para yardımında bulunmuştur.¹⁶² Ayrıca Nesib Bey'in emriyle Mehmed Ali Ahmetzade Bey tarafından 1920 yılında 19 bin Osmanlı Lirası ve bir milyon Fransız Frank'ı Ankara'ya teslim edilmiştir.¹⁶³ Buna karşılık Mustafa Kemal'in de Azerbaycan'a karşı duyduğu ilgi çok açıktır. Bunu, İngiliz gizli belgelerinde de görmek mümkündür. 15 Mart 1920 tarihli Amiral Sir Robeck'den Lord Curzon'a gönderilen bir resmi yazıda, Mustafa Kemal'in Azerbaycan Hükümeti ile gizlice temas kurduğu ve bu nedenle Azerbaycan'a silah yardımında bulunulmaması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁶⁴

Öte yandan Azerbaycan Türkleri de XX. yüzyılın başlarından itibaren Türkiye'de vuku bulan olaylarla yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Gerek Çarlık Rusya'sı hakimiyeti döneminde, gerekse Müsavat Hükümeti döneminde Türkiye Türkleri için kampanyalar düzenleyerek ellerinden gelen yardımı yaparak Türkiye'ye ulaştırmaya çalışmışlardır. Türkiye'nin Müttefiklerce işgale uğraması sonucu Anadolu Türklerinin maruz kaldıkları zorluklar Azerbaycan halkını da oldukça etkilemiştir.¹⁶⁵ Bu dönemde Azerbaycan'daki gazete manşetlerinde ağırlıklı olarak Türkiye ile ilgili haberler yer almıştır. Mudanya Konferansı, Yakındoğu ve Boğazlar

¹⁶¹ A.g.e., s. 14-18

¹⁶² Mikail, a.g.e., s. 125.

¹⁶³ Nizami Caferov ve Mehmet Akif Tural, *Azerbaycan'da Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Araştırmaları*, Baki, 2003, s. 89-92.

¹⁶⁴ Mikail, a.g.e., s. 147.

¹⁶⁵ Aslan, a.g.e., s. 108.

Meselesi, Lozan Görüşmeleri, Türkiye-Rusya ilişkileri en az fazla üzerinde durulan konulardı. Özellikle, “Yeni Yol” gazetesi Türkiye Türklerinin geçirdiği sıkıntı sürece kayıtsız kalmayarak sık sık Türkiye ile ilgili haberlere kendi sütununda yer vermiştir. Bakü’de Latin harfleriyle yayın yapan bu gazete Azerbaycan halkına yönelik yaptığı bir çağrıda, Mustafa Kemal ve askerlerinin tek başına emperyalist devletlere karşı yürüttüğü zorlu mücadelede kardeş Türk halkına yardım eli uzatılması gerektiğini yazıyordu. Buna benzer çağrılar Azerbaycan kamuoyunda Mustafa Kemal ve Türk halkına yönelik duyarlılığın daha da artmasına sebep oluyordu. Nitekim, Azerbaycan halkı yardım kampanyaları düzenlemek amacıyla cemiyet kurmak için ASSC Hükümeti’ne başvuruda bulunarak şu dilekçeyi vermişlerdi:

“Azerbaycan İctimai Şura Cumhuriyeti’nin Komiserler Şurası Sadrı’nın Huzur-ı Şeriflerine

10 Eylül 1922, Bakü

Ağa Bey, İsrail Beyli, Baba Bey, Sefer Alibeyli, Habib Bey, Mahmud Beyev, Ali Bey, Kasimov, Medine Hanım, Kiyasbekov tarafından Maruzadır.

Malumunuzdur ki kahraman Türk fehle ve kendileri bu son vakitte öz istiklalleri yolunda can koyarak, Antanta’nın sıkıntısı altından çıkarak kahramanca Yunanlılara galip gelmişler. Onların kendilerini ve vatanlarını Yunanlılar dağıtıp çekilmesi de malumunuzdur. Şimdi baleleri serkerdelerde kalan ailelere muhabede mecruh olanlara kömek bir komite etmeye ve iane toplamaya müsaadeniz müsterhamdır.”¹⁶⁶

Yunanlılar tarafından zarar gören Anadolu Türklerine yardım yapılması için izin istenen bu dilekçeyi Halk Komiserler Sovyet’i görüşülmesi için Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi’ne gönderdi. AKPMK Başkanlı Kurulu 2 Ekim 1922’de yaptığı toplantıda yapılan görüşmelerde Anadolu fakirlerine yardım talebi kabul edilerek bir fon oluşturuldu.¹⁶⁷Görüldüğü gibi başta dönemin Azerbaycan yöneticileri olmak üzer Azerbaycan halkı kardeş Anadolu Türklerinin çektikleri acı ve sıkıntıları kalplarında hissetmiş ve onlara yardımcı olmak adına bir çok girişimde

¹⁶⁶ Avşar, **a.g.e.**, s. 27-34.

¹⁶⁷ Caferov ve Tural, **a.g.e.**, s. 110.

bulunmuşlardır. Azerbaycanlı bilim adamı Prof. Vagıf Arzumanlı'ya göre Azeriler kendi bağımsızlıkları pahasına Türk Milli Mücadelesi'ne destek olmuşlardır.

A. AZERBAYCAN KAMUOYU

Azerbaycan Türklerinde, kültürel alanda başlayan milli uyanış hareketlerinin XIX. yüzyılın başlarında siyasi alanda da kendisini hissettirmesiyle, doğal olarak aynı kültürü paylaştığı Anadolu Türklerine karşı ilgi, yakınlaşma ve kardeşlik duygularının ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle, 1905 sonrası siyasi ve kültürel gelişmeler; Azerbaycan'da da "Türkçülük" akımının kuvvet bulmasına ve böylece Türkiye Türklerine karşı büyük bir ilgi ve sevginin oluşmasına yol açmıştır.¹⁶⁸ Bundan sonra Türkiye'de vuku bulan hemen her olay Azerbaycan'da da yankı bulmuştur. Nitekim, Azerbaycan Türkleri Balkan Savaşları döneminde de kayıtsız kalmayarak Türkiye Türklerine maddi manevi yardımda bulunurken, bir kısım Azerileri gönüllü olarak Türk ordusuna katılarak Balkan Savaşları'nda savaşmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında daha organize bir şekilde sürdürülen bu yardım faaliyetleri, Milli Mücadele döneminde de dış yardıma ihtiyaç duyulmuş ve başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadele liderlerinin talepleri doğrultusunda yine çok sıkı bir şekilde Türkiye Türklerine yönelik yardım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

Bu çerçevede Sovyetleşmeyle sürgüne gönderilen Azerbaycan Maliye Nazır ve Bakü Müslüman Cemiyeti'nin İkinci Başkanı Abdulvasi Bey'in çabalarıyla Bakü tüccarlarından toplanan 40 milyon ruble ile Babür Han Civanşir, Mirsa Esedullah Bey ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriye'nin katkılarıyla 23 Mart 1920 tarihinde düzenlenen "Anadolu Müsameresi" sonucunda toplanan 3 milyon ruble yardımını belirtmekte fayda vardır. Abdülvasi Beyin 10 Ekim 1923'te İsmet Paşa'ya gönderdiği mektupta bu girişimlerle ilgili bilgiler yer almaktadır.

Nerdeyse yok olmak üzere olan bir imparatorluk üzerine çok çetin şartlarda Milli Mücadele'nin liderliğini yapan büyük önder Mustafa Kemal tüm dünya kamuoyunu olduğu gibi Azerbaycan kamuoyunu da kendisine hayran bırakmıştır.

¹⁶⁸ Aslan, **a.g.e.**, s. 89.

Gerek Azerbaycan halkı gerekse dönemin Azeri aydınları, politikacı ve devlet adamları bu büyük önder ve liderlik ettiği harekete duydukları hayranlıktan dolayı imkanlar elverdiğince destek olmaya çalışmış ve Mustafa Kemal ve silah arkadaşlarının kazandığı her zafer sonrasında en az Türkiye Türkleri kadar sevinmişlerdir.¹⁶⁹ Hatta yukarıda da belirtildiği gibi bunu kendi bağımsızlıkları pahasına yapmışlardır. Prof. Vagıf Arzumanlı'ya göre 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Parlamentosu Bolşevik hakimiyetini kabul ederken koyduğu şartlardan birisi Rus Ordusu Bakü'ye girmeden evvel demiryolu aracılığıyla Anadolu'ya yardım ulaştırması idi. Bu gerçeğin TBMM gizli celse zabıtlarıyla Polonyalı araştırmacı Tadeusz Swietochowski'nin eserinde de teyit edildiğini belirtmektedir. Arzumanlı'ya göre bu durum Azeriler kendi bağımsızlıklarını kaybetseler bile Türkiye'nin bağımsız kalmasını istediklerinin bir göstergesidir.¹⁷⁰

Diğer taraftan Türk ordusunun Müttefik ve onların taşeronluğunu yapan Yunanlılara karşı kazanılan her zafer Azerbaycan kamuoyunda büyük coşku ve sevinçle karşılanmıştır. Mesela, 30 Ağustos 1922'de Türk Ordusu'nun Yunanlılara karşı kazandığı büyük zafer ve 9 Eylülde İzmir'in kurtarılması üzerine Azerbaycan'da halk, hükümet ve basın büyük sevinç gösterisinde bulunmuştur. Bakü, Türk Bayrakları ve Başkomutan Mustafa Kemal'in resimleriyle donatılmış, Azerbaycan Cumhuriyeti adına Halk Komiserleri Sovyet Başkanı, Harbiye Komiseri, AKP Merkez Kurulu üyeleri, İcra Komitesi Başkanı, ve Dışişleri Komiseri Bakü'de bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi Temsilciliğine bizzat gelerek tebrik mesajlarını iletmişlerdir. Ayrıca Bakü halkının her kesiminden esnaf, öğretmen, öğrenci TBMM Temsilciliğine gelerek kazanılan zaferden dolayı tebrik etmişlerdir.¹⁷¹ Nitekim, Bakü Temsilcisi Memduh Bey 14 Eylül günü Bakü'den gönderdiği telgrafta tebrik mesajları TBMM başkanı Mustafa Kemale iletmiştir. Azerbaycan Hükümeti'nin Ankara temsilcisi İbrahim Ebilov de zafer haberini alır almaz Mustafa Kemal Paşa'ya bir tebrik telgrafı çekerken, Kars Konsolosu Hacıbeyli de Kazım Karabekir Paşa'ya kutlama mesajı göndermiştir.

¹⁶⁹ Avşar, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁷⁰ Abdulvahap Kara, "Türkistan Aydınlarının Milli Mücadeleye Bakış Açısı", **90. Yılında Milli Mücadele**, C. 2, S.64, Mart- Nisan, 2005. http://www.gokbayrak.com/dergi_oku.asp?id=33&sid=779. (20 Mart 2012).

¹⁷¹ Aslan, **a.g.e.**, s. 111.

Öte yandan Neriman Nerimanov, İbrahim Ebilov ve Dışışleri Komiseri M.D. Hüseyinov gibi dönemin etkili Azeri devlet adamları Mustafa Kemal ve önderlik ettiği Milli Mücadele hareketine her türlü siyasi, iktisadi ve askeri destek sağlarken birçok Azeri Türkü gönüllü olarak çeşitli cephelerde Türk kardeşleriyle işgalci düşmanlara karşı omuz omuza savaşmışlardır. Ayrıca, dönemin birçok Azeri şairi de Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'yle ilgili şiirler yazarak Türk kardeşlerine moral vermeye çalışmışlardır.¹⁷²

Bilhassa Türkiye'de öğrenim gördükten sonra ülkesine dönen aydınların o günlerde Türkiye ve ortak düşmanlarıyla ilgili yazdıkları şiirler oldukça ilginçtir. Mesela Ahmet Cevat, İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine:

Men sevdiğim mermer sineli yarın

Deyirler goynunda yabancı el var

Bakıp ufuklara, uzak yollara,

Ağlayırmış mavi gözler aksamla,

Ey solgun üzlü dalgın İstanbul!

Mavi gözlerin çoh baygın İstanbul!

Men sevdiğim gız dünya gözeli,

Ona bu dünyada es yaranmamış

Deyirler könlünü felek pozalı,

Sürmeli telleri hiç daranmamış,

Ey solgun üzlü, dalgın İstanbul!

Mavi gözleri çoh baygın İstanbul

Bir ilan sarılmış ince beline

Ey solgun üzlü, dalgın İstanbul,

¹⁷² A.g.e., s. 15.

Mavi gözlerin çoh baygın İstanbul.

diyerek bu emsalsiz dünya incisi şehrin işgalini, İstanbul'un beline sarılan bir yılan benzettir. Yine Ahmet Cevat, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1919 yılında kurulmasının hemen sonrasında Kafkas petrollerini ele geçirmek amacıyla planlar kuran İngilizlerin niyetlerini anlatmak için:

Bakı'ya gelmişsen salam vermeye,

Ey Han sarayını dutan İngilizis

Giderken Ka'beye hacı kervanı

Hacılar yoluna çıkan İngilizis

Damağında Çanaggala acısı

Sen misen Türk ellerinin yağısı?

İslam dünyasının ölüm çalgısı

Ölüm niyyetiyle yıkan İngilizis!

Sarıp Hindistan'ın cansız golunu,

Geldin bağlama Turan yolunu

Aldatıp her yerde Tanrı gulunu

İnsanları ucuz satan İngilizis!

demıştır. Sözü geçen şiiri kaleme alan Ahmet Cevat, 1937 yılında Sovyetler Birliğindeki Stalinizm'in gaddar uygulamaları gereği olarak burjuvazi ile Pantürkizm ve Panislamizm'e hizmet etmekle suçlanan on binlerce Türk soylu aydın işçi ve köylüler gibi tutuklanmış daha sonra da öldürülmüştür.¹⁷³

XX. yüzyılın başlarında Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türkiye Türklerinin Anadolu'yu işgalcilerden kurtarmak için verdiği mücadeleye Azerbaycan

¹⁷³Jale Qurbanov ve Musa Piriye, **Azerbaycan-Türkiye Münasibetleri Senetler ve Materiyallar(1920-1922)**, Bakı 2002, s. 152-158.

Türkler, ciddi biçimde ekonomik, askeri ve siyasi destek sağlamışlardır. Özetle, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak basmasından başlayarak Azerbaycan halkı Mustafa Kemal ve Türk halkının hep yanında olarak imkanlar el verdiğince yardım etmeye çalışmıştır.¹⁷⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Mart 1920 Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gizli oturumunda söylediği şu sözler bunu açıkça ortaya koymaktadır: “Hepinizin bildiği gibi Azerbaycan bağımsızlığını kazanmış bir vaziyettedir. Onlar bize amacımıza ulaştıracak bütün unsurlara sahiptirler ve kendileri zor bir vaziyette olmalarına rağmen bize önemli katkı sağlamaktadırlar. Ama bizim onlarla ilişkimiz Azerbaycan'ın şuan içinde bulunduğu durum nedeniyle resmi değildir.”¹⁷⁵ diyerek Milli Mücadele döneminde Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerinin belki de en zor günlerinde yanında olduğunu birinci ağızdan dinlendirmektedir.

Azerbaycan Türkleri Mustafa Kemal Türkiye'sine sadece manevi destek sağlamakla kalmayıp kendisi daha yeni kurulan bir devlet olması sebebiyle birçok sorunla mücadele etmekte olmasına rağmen önemli derecede maddi destek de sağlamıştır. Söz konusu yardımları Azerbaycan Hükümeti çeşitli vasıtalar aracılığıyla Amasya'da bulunan Cemil Cahit'le yazışır ve şifreli telgraflar göndererek Azerbaycan devletinin her türlü yardıma amada olduğunu bildirirler.¹⁷⁶

B. AZERBAIJAN SİYASİLERİ

a. Neriman Nerimanov

Yazar, doktor ve büyük devlet adamı Neriman Nerimanov, Anadolu Türklerinin Mustafa Kemal'in önderliğinde emperyalist devletlere karşı başlattıkları Milli Mücadele hareketinin haklılığına inanması ve Türkiye Türkleriyle olan derin duygusal bağı nedeniyle mücadele süresince tüm imkanları seferber ederek büyük destek olmuştur. Nerimanov Azerbaycan'da iktidara geldiğinde Türkiye'de iki başlı bir yönetim vardı.¹⁷⁷ Bunlar Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılarak teslim olan

¹⁷⁴ Teymur Axmedov, *Neriman Nerimanov'un Eserleri*, Bakü 1971, s. 154-57.

¹⁷⁵ *A.g.e.*, s. 16.

¹⁷⁶ *A.g.e.*, s. 26-30.

¹⁷⁷ Qurbanova ve Piriye, *a.g.e.*, s. 111-117.

Osmanlı Devleti ile işgali kabullenmeyenlerle, ülkenin kurtarılması için çareler arayan Mustafa Kemal'in önderlik ettiği Türk münevverlerden oluşan diğer bir kısımdan oluşmaktaydı. İkinci kısmın vatani kurtarmaya yönelik çabaları millet tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmış ve Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak Milli Mücadele hareketini başlattığını ilan etmiştir. Ardından Erzurum ve Sivas Kongrelerini yaparak Ankara gelmiş ve 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açmıştır. Böylece İstanbul Hükümeti'nin yanında milleti temsil eden Ankara Hükümeti de kurulmuş oldu. Kendi devletin kuruluşu gerekçesi olan emperyalizme karşı savaş ilkesini Mustafa Kemal ve onun liderliğindeki hareketin de takipçisi olduğunu kısa sürede anlayan Nerimanov, Ankara Hükümeti'nin yanında yer almaya karar verdi.

Ankara Hükümeti Nerimanov'un niyetini anlayınca diplomatik atığa kalkarak Bakü'ye ilk Türk diplomatik temsilcisi olan Memduh Şevket Beyi gönderdi ve buna karşılık olarak bir yıl sonra Azerbaycan Hükümeti büyükelçi olarak İbrahim Ebilov'u Ankara'ya tayin etmiştir. Böylece Nerimanov yönetimindeki Azerbaycan Hükümeti Ankara Hükümeti'ni tanıyan ilk ülke olarak tarihe geçmiştir. Bununla yetinmeyen Nerimanov, Sovyet Rusya'sının da Ankara Hükümeti'ni tanıması için büyük çaba göstermiştir. Lenin'i aydınlatan ve zaman zaman ikaz eden mektuplar yazan Nerimanov, sonunda Lenin'in dikkatini Türkiye'ye çekmesini bildi ve onun çabaları sonucunda Sovyet Rusya'sı Ankara Hükümeti'ni tanıyan ikinci ülke olmuştur.¹⁷⁸ Bu, Milli Mücadele'nin kazanılmasında belirleyici olabilecek nitelikte bir olaydı. Çünkü emperyalist Batı'nın en önemli düşmanı konumunda olan Sovyet Rusya'sının, özellikle siyasi desteğini çekmek çok önemliydi. Bu yüzden Mustafa Kemal, Sovyet desteğini elde etmek için birçok defa Moskova'ya heyet göndermiştir. Ancak heyetin Moskova'da Bolşeviklerin ileri gelenleriyle görüşememesi nedeniyle girişimler sonuçsuz kalmıştır. Hatta Mustafa Kemal, Lenin'e bizzat mektup yazarak Sovyetlerden yardım talep etmişse de bir türlü olumlu sonuç alınamıyordu.

Sovyet desteğini elde etmek için yapılan girişimlerden sonuç alınamamasının en önemli nedenlerinden biri Ankara Hükümeti'ne sıcak Bakmayan SSCB'nin Dışişleri Bakanı Çiçerin idi. Dolayısıyla, bu engelin aşılması için bir dostla şiddetle

¹⁷⁸ Adıgüzel, a.g.e., s. 238.

ihtiyaç vardı. Lenin ile olan yakınlığı, Azerbaycan Devlet Başkanı olması ve Türkiye'ye yönelik olumlu bakış açısı sebebiyle bu insan Neriman Nerimanov'dan başkası olamazdı. Bu yüzden Nerimanov'dan yardım talep edildi. Bu konuda Lenin'le görüşen Nerimanov, doğu halkları bilhassa çok hakkında inandırıcı bilgiler vermiş ve Lenin'in Mustafa Kemal hakkında olumlu kanaat sahip olmasına katkı sağlamıştır.¹⁷⁹

Azerbaycan ile Ankara Hükümeti, aralarında resmi bir anlaşma olmamasına rağmen bir birlerine yardımcı oldular. Azerbaycan Hükümeti Ankara Hükümeti'nin Milli Mücadele boyunca ihtiyaç duyduğu petrol ve parayı göndermiştir. Savaşın zaferle sonuçlanmasının ardından Azerbaycan'da büyük bir coşku yaşanmış, Nerimanov ve Merkez Komite üyeleri, Türkiye Büyükelçiliği'ne gelerek zaferi kutladılar. Bu Nerimanov'un Türkiye'ye verdiği önemi göstermesi bakımından çok önemlidir. Nerimanov, daha kendi ülkesi Azerbaycan'da yönetimi tam olarak ele alamamış olmamasına rağmen Anadolu'da olup bitenleri yakından takip ediyor, Mustafa Kemal'in yaptığı çalışmaları hayranlıkla izliyor ve başarılı olabilmesi için neler yapılabileceğinin hesaplarını yapıyordu. 19 Ağustos 1920 tarihinde TBMM Başkanlığı'na bir mektup yazan Nerimanov, TBMM'nin kuruluşundan duyduğu memnuniyeti dile getiriyor, Milli Mücadele'nin zafere ulaşmasının tüm Doğunun varlık sebebi olarak gördüğünü ifade ediyor ve Türk ordusunun zafer kazanması için bütün imkanlarını seferber edeceğini bildiriyordu.¹⁸⁰

Öte yandan Türkiye'nin lehine çözmek için çaba harcadığı Ermeni meselesi konusunda da Lenin'e mektup yazıyor, Ermeni meselesini Anadolu Türklerinin lehine çözümlenmesinin SSCB'nin de yararına olduğunu savunuyor ve bunun doğu halklarına yönelik bir dostluk göstergesi olacağını ifade ederek adeta Ankara Hükümeti'ne kefil oluyordu.¹⁸¹ Söz konusu mektup dikkatli incelendiğinde Nerimanov'un Türk kardeşlerine elinden gelen yardımı yapma niyeti ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bu mektupla ortaya çıkan diğer önemli bir husus da Nerimanov'un, İngilizlere karşı mücadele veren Türklerin yalnız bırakılmasının büyük bir hatta olduğunu savunması ve Türklere karşı olumsuz bir tavır takınan

¹⁷⁹ Mikail, **a.g.e.**, s. 121-125.

¹⁸⁰ Hüseyin Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İstanbul 2004, s. 159.

¹⁸¹ Memmedova, **a.g.e.**, s. 295-297.

Çiçerin'den şikayet ederek büyük bir risk almasıdır. Nerimanov Lenin'e yazdığı bu mektupta Ermeni meselesinin Türkler için bir ölüm kalım meselesi olduğunu ve bu meselede Türklerin yanında yer almazsak Azerbaycan dahil bütün doğu halklarını kaybederiz uyarısında bulunuyordu.¹⁸²

Çeşitli belgeler bu mektubun Lenin'in tarafından dikkatli bir biçimde okunduğunu ve bazı satırların altı çizilerek başta Stalin olmak üzere üst düzey Bolşevik yöneticilerinin görüşleri alınmak üzere gönderildiğini ortaya koymaktadır. Türk halkının zor günlerinde tüm imkanlarını seferber etme konusundaki samimi çabalarının yanı sıra o dönem Türkiye'nin hayatı derecede ihtiyaç duyduğu Sovyet desteğini sağlamak üzere Sovyet yetkilileriyle defalarca görüşen ve görüşmek isteyen TBMM yetkililerine aracılık eden Nerimanov Mustafa Kemal ve Türk halkının büyük sevgisini kazanmış bir şahsiyettir. Kimi zaman Mustafa Kemal'e duyduğu saygı ve Türk halkına yönelik hissettiği kardeşlik duygusunun etkisinde kalarak kendi inisiyatifini kullanarak büyük riskler almıştır. SSCB'nin Dışişleri Bakanı olan Çiçerin'i Lenin'e şikayet etmesi veya Türkiye'den Moskova'ya giden heyeti kabul etmek isteyemeyen Çiçerin'e bir mektup yazarak bu görüşmenin gerçekleşmesi konusunda ısrarcı olması, Nerimanov'un bazen kendisi açısından risk oluşturabilecek nitelikte Türkiye taraftarlığı yaptığına örnek teşkil etmektedir. Bu olay söz konusu heyetin başında bulunan Yusuf Kemal Bey'in hatıra defterinde de ayrıntısıyla anlatılmaktadır.

Siyasi anlamda da desteklerini esirgemeyen Nerimanov,19 Ağustos 1920 tarihinde TBMM Başkanlığı'na bir mektup yazarak TBMM'nin kurulmasından duyduğu memnuniyeti dile getiriyor ve emperyalistlere karşı verdiği mücadeleden dolayı Türkiye'yi kutladıktan sonra "... emperyalizme karşı beraber hareket etmekten başka şansımız yoktur. Müslüman Türk komünistleri, emperyalizme karşı verdiğiniz bu çetin ve haklı mücadelenizde yanınızda olacaktır. Amacınıza ulaşabilmeniz için var güçleriyle size destek olacaklar ve ellerinden gelen katkıyı asla esirgemeyeceklerdir. Aksi durumda, ne sizin ne de bütün mazlum doğu milletleri için hiçbir kurtuluş yolu kalmayacaktır" diyordu.

¹⁸² A.g.e., s. 302.

Bu mektup, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okundu ve büyük bir coşku ve sevince sebep oldu. Mektubun getirdiği olumlu hava neticesinde Mustafa Kemal ile Nerimanov arasında çok yakın dostluk, kardeşlik ve ideal birliği oluştu. Nerimanov, Milli Mücadele'yi çok daha dikkatli ve yakından izlemeye başladı. Sovyet Devleti'nin ileri gelenlerini Türkiye'deki durum hakkında sık sık bilgilendirdi. Onların bilgisi dahilinde ve onlardan habersiz ekonomik ve ticari ilişkiler kurmak suratıyla Türkiye'ye elinden gelen bütün yardımı yapmaya karar verdi. Özellikle, Mustafa Kemal ve TBMM Hükümeti'ne sık sık yazarak onları elde ettikleri zaferlerden dolayı kutladığını bildirerek Türk Hükümeti'nin yanında olduğu gösterdi.¹⁸³

“Sayın Başkan,

Birinci yıl dönümünü idrak eden TBMM'nin elde ettiği büyük başarılarından dolayı en kalbi duygularıyla, şahsımın ve Azerbaycan Türklerinin sevinçlerini, sevgilerini ve saygılarını bildirmekten büyük şeref duyuyorum. Azerbaycan Hükümeti, devrimci ruh taşıyan Türk halkının bağımsızlığını ortadan kaldırmak isteyen İtilaf Devletleri'ne karşı kutsal bir savaşa başladığı bu günlerin sevinçli ve mutlu anlarını kutlar ve sizin sevinçlerinize ortak olduğunu bildirir. Azerbaycan'ın özgürlüğünü kazanmış işçi ve köylüleri devrimci Türk devletine en samimi duygularıyla tebriklerini gönderir.

Türk halkı kahramanlık mücadelesinin ikinci yılında, bağımsızlığını yok etmek isteyen İtilaf Devletleri'ne karşı büyük başarılar elde etmiştir. Türk halkının kazandığı bu başarılarından dolayı sevincini ifade eden Azerbaycan Hükümeti; bizimle aynı cephede kardeşlik silahı ile donanmış kahraman Türk Ordusunun kesin zaferine olan inancını bildirir. Kahraman Türk ordusunun kesin zaferini, kendisinin tarihi merkezi olan İstanbul'u alarak ilan edeceği günün uzak olmadığına gönülden inanıyoruz.

Yaşasın Devrimci Türkiye!

Yaşasın Sovyet Federasyonu ile Türkiye'nin dostluğu,

¹⁸³ Avşar, a.g.e, s. 26-30.

Yaşasın Üçüncü Enternasyonalin bayrağı altında, ezilen halkların özgür olma yolunda verdikleri dünya savaşı!¹⁸⁴

Neriman Nerimanov

Azerbaycan Devrim Komitesi'nin Başkanı,

Doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir 1921 yılının Haziran ayında Azerbaycan'ın Şuşa Kalesi'nden TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf ulaştırır. Telgraf Nerimanov'dan geliyordu. Paşa telgrafı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okutur: “Güney Kafkasya Bakanı, bağımsız Azerbaycan'ın harbiye mektebi talebeleri, iki bölüklü süvari askerleri, Şuşa muhafız taburu askerleri ve topçuları, bize yardıma gelen Türk alayının askerleri; büyük Türk milletinin büyük nevruz bayramını tebrik ederler. İnancımız odur ki, Azerbaycan Devrim Ordusu ile birlikte kahraman Türk Ordusu Batı emperyalizminin baskısı altında bulunan doğu halklarını yakında bu baskıdan kurtaracaklardır.

Yaşasın Doğu Devriminin Baş Komutanı Mustafa Kemal Paşa,

Neriman Nerimanov

Güney Kafkasya Halkları Bakanı”

Mektup ve telgraf, Nerimanov'un Türk milletine duyduğu büyük güvenin, Mustafa Kemal'e olan saygı ve inancının bir göstergeleri niteliğindedir. Nerimanov, sıkı sıkıya bağlı olduğu komünist ideallerine rağmen, duygularına hakim olamadığından içinden geçen samimi düşüncelerini, gönderdiği bir çok mektup ve telgrafında çekinmeden yazmış, Türkiye'nin ölüm kalım savaşında Türk milletinin yanında olduğunu herkese açık olarak göstermiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın 1921 yılında bir mektup yazarak Azerbaycan Hükümeti'nden borç talep etmesi üzerine Azerbaycan Hükümeti'nden bir çok kişinin karşı olmasına rağmen Nerimanov, Mustafa Kemal'in isteğine olumlu yanıt vermiş ve hazırda bulunan beş yüz kilo altını derhal Ankara'ya ulaştırılmasını sağlamıştır. Yine aynı mektuba istinaden Azerbaycan Hükümeti, TBMM Hükümeti'nin talebi olmadan otuz sistern petrol, iki sistern benzin ve sekiz sistern yağ göndermiştir.

¹⁸⁴ Axmedov, **a.g.e.**, s. 65-68.

Bütün bu yardımlar savaş içerisinde bulunan ülkenin çektiği sıkıntıların hafiflemesine büyük destek oldu. Bilhassa, savaş boyunca petrol sıkıntısı çekilmedi.¹⁸⁵ Milli Mücadele'nin en tehlikeli günlerinde bir kardeş olarak elini uzatan ve elinden gelen bütün yardımı yapan SSCB içinden Türk Milli Mücadelesi'ne hayatı nitelikte destek veren Neriman Nerimanov, bir komünist olmasına zerre kadar aldırmamış ve Türkiye politikasını oluştururken hareket noktası olarak kardeşlik ve Türklük şuurunu kullanmıştır. Nitekim daha sonra Stalin tarafından Pantürkist suçlamasıyla görevden alınmıştır.

Nerimanov'un başta Türkiye olmak üzere doğu halklarına karşı gösterdiği hassasiyet ve çabaları onun, bir Türk Birliği veya ayrı ayrı da olsa bağımsız Türk devletlerinden yana olduğunu göstermektedir. Kendisi bir komünist olmasına rağmen bu durumu Dr. Rıza Nur'la olan bir görüşmesinde "Bolşeviklik Nedir? Bu rezalet bize yakışmaz. Biz Türk'üz. Millet in örf, adet ve ananeleri ile yaşıyoruz." Diyerek ifade etmiştir. Dr. Rıza Nur bu konuşmadan hatırlarında bahsetmektedir. Türklük şuurunu ideolojisinin bile önünde tutan Nerimanov, gerek bu şuur gerekse Mustafa Kemal'in büyük liderlik zekasına duyduğu hayranlık nedeniyle Türk Milli Mücadelesi'nin kazanılmasında ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasında unutulmaz hizmetler yapmıştır.¹⁸⁶

b. İbrahim Ebilov

1918 yılında Azerbaycan bağımsız bir Cumhuriyet iken, 1920 yılında "Azerbaycan İçtimai Şuralar Cemiyeti" haline gelmesiyle sosyalist bir rejim kurulmuştur. Türkiye'nin doğudaki sınır komşusu olan Azerbaycan'la ekonomik ve sosyal ilişkiler tesis etmesi önemli bir husustu. Bunu farkkında olan Mustafa Kemal Türkiye'nin en zor ve ağır günlerinde Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasıyla yakından ilgilenmiştir.¹⁸⁷ Nitekim Mustafa Kemal 2 Temmuz 1920

¹⁸⁵ Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 313.

¹⁸⁶ Avşar, **a.g.e.**, s. 30-32.

¹⁸⁷ Esmeralda Hasanova, **Sovyet Azerbaycan'ı M. K. Atatürk'ün Söylev ve Demeçlerinde**, Ankara 1994, s. 2183.

yılındaki bir demecinde Türk propagandacıların bir sene Azerbaycan'da çalıştıklarını söyleyerek bu iddiayı doğrulamıştır.¹⁸⁸

TBMM Hükümeti'nin ilk kurduğu siyasi münasebet Azerbaycan ile olmuştur. İbrahim Muharrem oğlu Ebilov Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasından sonra 1921'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye büyükelçisi görevine getirilmiş ve iki ülke ilişkilerinin gelişmesinde çok önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁸⁹ Azerbaycan-Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin yoğun olarak sürdüğü bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da güçlenerek devam etmesi hususunda klit rol oynayan Ebilov, Türkiye ile Sovyet Rusya'sı arasındaki ilişkilerin de gelişmesine aracılık etmiştir.

Azerbaycan Sovyet Hükümeti Türkiye'de temsilcilik açma kararı aldığı sırada Anadolu'da durum oldukça kötüydü. Buna rağmen Ebilov bir an önce Ankara'ya ulaşip yeni görevine başlamak istiyordu. 28 kişilik temsilcilik kadrosuyla yola çıkan Ebilov, daha Batum'dayken Türk ordusunun Yunanlılara karşı büyük bir zafer kazandığı haberini alması üzerine büyük bir sevinç yaşamış ve büyük zaferden dolayı Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa'yı kutlamak için birer telgrafi göndermiştir.¹⁹⁰ Sök konusu telgrafında Ebilov, Türkiye'nin insanlık düşmanı İtilaf Devletleri'nin kölesi Yunanistan'a vurduğu müthiş darbeyi mazlum Doğu'nun, imperyalist ce cellat Batı'ya karşı elde ettiği üstünlük olarak nitelendirmiştir.¹⁹¹

Mustafa Kemal Paşa 27 Eylül'de İbrahim Ebilov'un bu telgrafına, gönderdiği iki telgrafla cevap vererek hem Sakarya Savaşı'nda kazanılan zaferi tebrik etmesinden dolayı teşekkür etmiş, hem de kardeş Azerbaycan'ın yeni elçisi olarak hoşgeldeniz demiştir.

Mustafa Kemal'e karşı büyük hayranlık ve sevgi besleyen Ebilov, nerdeyse Anadolu topraklarına ilk ayak bastığı andan itibaren Ankara'ya ulaşana kadar birçok defa Mustafa Kemal'e hem tebrik hem de buradaki izlenimleriyle ilgili telgraf göndermiştir. Nihayet 11 Ekim'de Ankara'ya ulaşan Ebilov ve beraberindekiler

¹⁸⁸ A.g.e., s. 2191.

¹⁸⁹ Avşar, a.g.e., s. 47-51.

¹⁹⁰ Aslan, a.g.e., s. 180.

¹⁹¹ Cemal Güven, *Milli Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri*, Konya 2005, s. 201.

içlerinde Mustafa Kemal'in Yaveri Muzaffer Bey ve Dışışleri danışmanı Suat Bey'in de bulunduğu büyük bir heyet tarafından karşılanmıştır. Bu durum karşısında oldukça duygulanan Ebilov, 8 Kasım 1921 tarihli raporunda Ankara Hükümet üyelerinin ve Anadolu halkının kendisine karşı oldukça candan ve sevgi dolu olduğundan bahsetmektedir.¹⁹²

14 Ekim'de güven mektubunu sunmak üzere Mustafa Kemal'in huzuruna çıkan Ebilov şu konuşmayı yapmıştır: “Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi şanlı ordusunun Başkomutanı zatı alileri vasıtasıyla Azerbaycan İçtima-i Şura Hükümeti'nin ve Azeri Türklerinin kardeşlik selamını huzuru alilerinize müsaadenizle takdim ederim. Mümessili olduğum hükümet ve Azerbaycanlılar tarafından, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni ve cihan tarihinde cesaret ve kahramanlıklarla bütün alemleri hayrete düşüren Türk ordusunu ve bilumum kendi hukuki siyasiye ve iktisadiyelerini muhafaza ve milli hayatı temin için can feda olan Türk halkını samimi bir suretle alkışlıyorum.”

Ebilov'un anlamlı konuşmasına aynı mahiyette anlamlı ve tarihi bir konuşmayla cevap veren Mustafa Kemal, Azerbaycan Hükümeti ve Azerbaycan halkının zor günlerinde Türk halkının yanında yer almaları nedeniyle takdir ve teşekkür etmiştir. 18 Kasım 1921'de büyük bir merasimle, Ebilov'un ricası üzerine ASSC Hükümeti Bayrağı Mustafa Kemal'in ellerinde göklere çekilmiştir. “Hakimiyet Milliye” gazetesi söz konusu açılışı “Ankara Semalarında Azerbaycan Bayrağı” başlığıyla okuyucularına duyururken, merasimle ilgili tüm ayrıntıları aktarmıştır.

İbrahim Ebilov, bu merasim sonrası büyük bir ziyafet vermiş ve bu sırada Azerbaycan-Türkiye dostluğunun işareti olarak TBMM'ye ve Mustafa Kemal Paşa'ya Azerbaycan Hükümeti ve Azerbaycan halkı adına çeşitli hediyeler vermiştir.¹⁹³ Bu hediyeler içerisinde “Azerbaycan İşçi ve Köylü Hükümeti'nden Türk Devrimi'nin Kahramanı Mustafa Kemal Paşa'ya” yazısı bulunan altın Kafkas karması da bulunuyordu.

¹⁹² Aslan, **a.g.e.**, s. 186.

¹⁹³ Aslan, **a.g.e.**, s. 194.

Ebilov, Türkiye’deki görevi süresince çok önemli çalışmalarda bulunmuştur. Bunların başında, Azerbaycan SSC’nin Milli Mücadele’ye yardımları gelmektedir. Kasım 1921’de Türkiye’deki yaralılar ve gaziler için 75 bin lira yardımdan bulunan Ebilov, iki hükümet arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Yine onun elçiliği döneminde Azerbaycan Hükümeti, Anadolu’daki yetimler için her ay üç vagon petrol göndermeyi taahhüt etmiş ve bunun getirilmesi için de Kazım Karabekir Paşa görevlendirilmiştir. Bütün bunlardan daha da önemli olarak Ebilov, Moskova’nın daha önceden vaat etmiş olduğu, 3,5 milyon altın rublenin, Mayıs 1922’ye kadar acele olarak gönderilmesi için Moskova nezdinde girişimde bulunmuştur.¹⁹⁴

Uzun savaş yıllarının Anadolu ekonomisini felç ettiğini tespit eden Ebilov, ASSC Hükümeti’nin Ankara temsilciliğinin ardından sırasıyla Kars, Trabzon ve Samsun konsolosluklarını da açarak Türkiye-Azerbaycan arasındaki ticari ilişkilerin de gelişmesine katkıda bulunmuştur. Kısacası Ebilov Türkiye’de göreve başlamasından itibaren her alanda TBMM Hükümeti ve Türk halkına destek olmak için azamı derecede çaba harcamıştır.

Ebilov, görevi boyunca birçok defa farklı konularla ilgili Mustafa Kemal Paşa’yla görüş alışverişinde bulunmuş ve onun görüş ve isteklerini hem Sovyet Rusya’sı yöneticilerine hem de ASSC Hükümeti üyelerine ileterek olası yanlış anlaşılmanın bir sonucu olarak ilişkilerin bozulmasının önüne geçmiştir. Mesela, Franklin Boullion başkanlığındaki Fransız heyetin bir takım görüşmeler yaptıktan sonra Anadolu’dan ayrılması SSCB nezdinde rahatsızlık yaratmış ve bunun üzerine Ebilov, bu konuyla ilgili Mustafa Kemal Paşa’yla görüştüğünü ve Mustafa Kemal’in Fransız heyetinin isteklerini kabul etmediğini SSCB yöneticilerine bildirerek olası bir yanlış anlaşılmanın önüne geçmiştir.

Türkiye’de bulunduğu süresince Mustafa Kemal Paşa’yla çok yakın ve dostane bir ilişki kuran Ebilov, zaman zaman onunla cepheleri gezerek yaptığı konuşmalarla Türk askerlerine moral vermeye çalışmıştır.¹⁹⁵ Ayrıca, Ankara’da

¹⁹⁴ Güven, **a.g.e.**, s. 205.

¹⁹⁵ Активные борцы, за советскую власть в Азербайджане, Баку 1957, s.116.

doğan kızına Mustafa Kemal ismini vermesi onun ne kadar büyük bir Mustafa Kemal hayranı olduğunun bir göstergesidir.¹⁹⁶

Sovyet Güney Kafkasya'sıyla genç Türkiye Cumhuriyeti'yle ilişkilerini geliştirmesindeki faaliyetlerinden dolayı Güney Kafkasya'nın yetkili temsilcisi makamına getirilen Ebilov, ülkesi Azerbaycan'ın uluslararası ilişkiler alanında büyük sayfalar açmıştır. Ebilov'un önerisiyle Azerbaycan Hükümeti Samsun ve Trabzon'da konsolosluklar açarak Türkiye-Azerbaycan arasında ekonomik ve kültürel ilişkilerin tesisine katkı sağlamıştır. Türkiye ekonomisinin yıpratıcı savaş etkileri ve Batılı devletlerin müdahaleleri nedeniyle zor durumda olduğu dönemlerde Ebilov, Türk girişimci ve sanayicilerle görüşmeler yaparak her iki devletin karşılıklı çıkarına dayalı ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmuştur.¹⁹⁷

17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal'in ricası üzerine ekonomik zorlukların nasıl atlatılacağına dair yaptığı konuşma katılımcılar tarafından büyük alkış toplamıştır. Ebilov Güney Kafkasya Federasyonu'nun büyükelçisi olarak görev yaptığı dönemde posta, demiryolu, telgraf, ticaret vs. alanlarda birçok sözleşme ve anlaşmalara imza atmıştır. Azerbaycan o dönemde kendi ekonomik zorluklarla boğuşmakta olmasına rağmen İbrahim Ebilov her zaman Türk Milli Mücadele'sini yakından takip etmiş ve Milli Mücadele'ye nasıl katkı sağlayabileceğinin çarelerinin arayışı içerisinde olmuştur.

Ebilov'un, Mustafa Kemal ve Türk halkına yönelik beslediği bu kadar derin sevgi ve iyi niyete karşılık Mustafa Kemal'in de Ebilov'a karşı derin bir güven içerisinde olduğunu gösteren pek çok imara bulunmaktadır.¹⁹⁸ Örneğin, Türk ordusu büyük taarruza hazırlanırken Mustafa Kemal'in şahsen daveti üzerine Ebilov cephe bölgesinde bulunarak subaylarla görüşmüş ve incelemelerde bulunmuştur. Ayrıca, Mustafa Kemal Ebilov'a her zaman kardeşim diyerek hitap etmiştir. Nitekim bunu Mustafa Kemal'in Ebilov'a hediye ettiği resminin altında da yazmaktadır. Ebilov, Türkiye'ye yönelik olumlu faaliyet ve katkıları nedeniyle Türkiye halkı arasında da popülaritesi son derece yüksekti. Türkiye'nin "Ahenk" gazetesi Ebilov'la ilgili

¹⁹⁶ А.Н.Хейфиц, *Советская дипломатия и народы Востока*, Баку 1982, s. 1921-1927.

¹⁹⁷ Mikail, *a.g.e.*, s. 22-25.

¹⁹⁸ Avşar, *a.g.e.*, s. 19-23.

şunları yazmıştı: “Türkiye’de Ebilov’u öz kardeşi gibi sevmeyen bir tek kişi bile yoktur. O Milli Mücadele’imizde bizim aramızda öz kardeş gibi bulundu”.¹⁹⁹

Türkiye halkı işgalci güçlere cesurca karşı koyarak vatan topraklarını savunurken karşı karşıya kaldıkları zorluklar Ebilov ve Nerimanov gibi Türk dostu ve Mustafa Kemal hayranı Azeri siyasetçiler aracılığıyla Azerbaycan halkına aktarılmıştır. Büyük önder Mustafa Kemal önderliğinde kardeş Türk halkının verdiği Milli Mücadele Azerbaycan halkı nezdinde büyük takdir ve hayranlıkla karşılanmış ve Türk halkının işgalci güçlere karşı kazandığı her zafer Azerbaycan halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Nitekim TBMM’nin Azerbaycan temsilcisi Şevket Memduh bey “Büyük Taarruz” ve Yunan ordusunun İzmir’e dökülmesiyle kazanılan zaferden sonra Azerbaycan’da yaşanan sevinç ve coşkuyu şu ifadelerle aktarmıştır: “İzmir’in geri alınmasını duyan ahali büyük bir coşku ve sevinç içerisinde Bakü’yü Türk bayrakları ve baş komandan Mustafa Kemal’in fotoğraflarıyla donattılar. Azerbaycan Cumhuriyeti adına Komiserler Şurası Reisi, İcra Komitesi Reisi, Harbiye Komiseri, Fırka Merkez azaları hep birlikte ve ayrıca dışişleri komiseri ve bunlarla birlikte Rus, İran, Alman, İtalya temsilcileri, cümle esnaf, Azerbaycan öğretmenleri ve Bakü’de bulunan Türkmenler temsilciliğimize gelerek tebrik ettiler. Nerimanov da yazılı olarak tebrik etti. Özetle, halkın kat kat sevinç ve tebriklerini saygıyla arz ederim efendim.”²⁰⁰

Baştan beri Türk halkının davasına iştirak ederek büyük bir dayanışma örneği sergileyen İbrahim Ebilov, siyasi münasebetler konusunda sağladığı katkılar sonucu TBMM Hükümeti hem Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hem de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti bağımsız bir varlık olarak kabul etmiş ve ilişkileri iki bağımsız ülke arasındaki ilişki seviyesine çıkarmıştır.²⁰¹

Ebilov, gerek yaptığı icraat gerekse her zaman Mustafa Kemal, Milli Mücadele ve Türk halkıyla ilgili sarf ettiği sözlerle her zaman Türkiye ve Türk halkından yana bir tavır sergilemiştir. Özellikle, gerek güven mektubunu sunarken gerekse temsilcilik açılış merasiminde her iki tarihi şahsiyetin birbiri ve iki halk hakkında sarf ettikleri sözler her iki halk açısından tarihi niteliktedir. Ebilov, güven

¹⁹⁹ Aslan, **a.g.e.**, s. 126-135.

²⁰⁰ Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 136-39.

²⁰¹ Aslan, **a.g.e.**, s. 59-63.

mektubunu verirken başta TBMM Başkanı ve Baş Komutan Mustafa Kemal olmak üzere Türk halkı ve Türk halkının bu kadar çetin şartlarda güçlü emperyalist devletlere karşı kahramanca verdiği mücadeleden dolayı takdir eden çok uzun ve tarihi bir konuşma yapmıştır.

Buna karşılıklı Mustafa Kemal da Milli Mücadele döneminde Azerbaycan halkının tutumunu birinci ağızdan teyit eden şu tarihi konuşmayı yapmıştır: “Saygıdeğer temsilci hazretleri, Azeri Türklerinin ve Azerbaycan Şura Hükümeti’nin kardeşlik selamına Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun ordusu adına yüce şahsınız aracılığıyla kardeşçe karşılık vermekten mutluluk duyuyoruz. Türkiye halkı, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun ordusu, Azerbaycanlıların ve temsilcisi olduğunuz hükümetin hakkımızda gösterdiği içtenlikten ve samimiyet mutluluk vericidir. İşgal düşüncesi ile başlamış olan dünya savaşını sona erdiren galipler, empoze ettikleri barış şartları ile vatan topraklarımızı, bağımsızlık ve özgürlüğümüzü elimizden almaya, yüzyıllardan beri İslam’ın ve Türklüğün koruyucusu olan yüce milletimizi esaret derecesine indirmeye kalkıştılar. İki yıldır Anadolu ve Rumeli’de yürütülen hareketlerimiz bu zorba ve acımasız saldırıya karşı koymaktan ve her canlının yaratılıştan sahip olduğu kendini savunma hakkını kullanmasından başka bir şey değildir. Milli sınırlarımız içinde özgür ve bağımsız yaşamak istiyoruz. Bu haklı ve meşru amacımıza ulaşmak için uğraşıyoruz. Şu kutsal savaşta milletimiz, İslam’ın kurtuluşuna, dünyada zulüm görmüş ve haksızlığa uğramış olanların rahatlığının artırılmasına hizmet etmekle övünmektedir. Milletimiz bu gerçeğin kardeş Azerbaycan’ın temsilcisi tarafından onaylandığını duymakla büyük bir mutluluk duyar. Rumeli ve Anadolu halkı, Azeri kardeşlerinin kalbinin, kendi kalbi gibi çarptığını bilirler. Bunun için getirdiğiniz selam hediyesinin ne kadar derin ve yüce bir duygunun eseri olduğunu bilir ve bu selamı alırken Azeri Türklerinin de bir daha esarete düşmemelerini ve haklarının ayaklar altına alınmamasını istemektedirler. Azeri Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için onların dileklerine ulaşmaları, özgür ve bağımsız olarak yaşamaları bizi çok sevindirir. Türklerin mutluluğu ve haksızlığa uğramışların kurtuluşu yolunda Azerbaycan Türklerinin de, kanını dökmeye hazır bulunduklarına dair açıklamalarınız işgalcilere karşı Türk’ün ve haksızlığa uğramışların gücünü artıran çok değerli bir sözdür.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti'nin, iki kardeş millet arasındaki bağ ve ilginin daha sağlam ve dayanıklı bir şekle konulmasına bütün gücüyle çalışacağını ve bu konuda size gereken her türlü yardımları yapacağını arz ederim. Saygıdeğer temsilci Hazretleri, kardeş Azerilerin söyledikleri içten ve samimi sözlerden çok fazla duyulduğumu bir daha söyleyerek ve ordumuzun başarısı adına ortaya koyduğunuz dileklere karşı içten teşekkürlerimin kabulünü rica ederim.”²⁰²

Yukarıda da ifade edildiği gibi bu tarihi konuşma özellikle Milli Mücadele döneminde Azerbaycan Sosyalist Sovyet Hükümeti üyeler ve Azerbaycan halkının Türk halkı ve onun verdiği mücadeleye yönelik sergilediği tavrı birinci ağızdan ortaya koyduğu için son derece önemlidir.

Bu konuşmadan anlaşıldığı üzere Ebilov, gerek Mustafa Kemal ve Türkiye halkına yönelik beslediği sevgisi gerekse en zor şartlarda iki ülke arasında ticari, siyasi ve kültürel ilişkilerin tesis edilmesine ön ayak olmasıyla Türkiye Cumhuriyeti tarihinde çok önemli rol oynayan Azeri kökenli şahsiyetlerden biridir, belki de en önemlisidir. İbrahim Ebilov, Türkiye davasına yaptığı katkılar nedeniyle Türk Hükümeti ve Türk halkı nezdinde sevgi ve saygı duyulan bir şahsiyet olarak kabul edilirken, Sovyetlerin doğusundaki komşularıyla ilişkilerin tesis edilmesi ve geliştirilmesi konusunda yaptığı faaliyetler nedeniyle de Sovyet yönetimi tarafından Güney Kafkasya Büyükelçilik makamına getirilmiştir.

İbrahim Ebilov'un Azeri Türkü olması nedeniyle Türkçeyi iyi bilmesi, Türk âdet ve geleneklerine yabancı olmaması sonucu, kısa zamanda Türk halkı tarafından sevgi ve saygı görmesini sağlamıştır. Ebilov Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'ye hayranlığını, kızına “Anadolu” ismini koyarak göstermiştir. Türkiye'deki görevi süresince, Mustafa Kemal ile çok yakın dostluk ilişkisi kurmuş ve ondan büyük saygı görmüştür. Abilov, Türk-Azerbaycan ilişkilerinin geliştirilmesinin yanı sıra, o dönemi Türkiye açısından çok önemli olan Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişiminde büyük katkı sağlamıştır.²⁰³

²⁰² Memmedova, **a.g.e.**, s. 65-70.

²⁰³ Güven, **a.g.e.**, s. 206.

c. Mehmet Emin Resulzade

Tarihteki ilk Türk Cumhuriyeti olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade aynı zamanda çok yetenekli ve mahir bir yazardır. Millet, milliyet, milliyetçilik, demokrasi, Azerbaycan'ın bağımsızlığı gibi birçok konuyla ilgili fikrini yazdığı yazılarla ifade etmeye çalışan Resulzade, Mustafa Kemal, Milli Mücadele ve Türkiye'de gerçekleştirilen devrimleri de yakından takip etmiş ve bunlarla ilgili fikrini yine yazdığı yazılarla ortaya koymuştur. 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir temsilciliği olarak bulunduğu Türkiye'de bir etkinliği yoktur. Ancak 1922 sonlarında itibaren geldiği Türkiye'de durum ve gelişmelere onun da katkısı olmuştur.²⁰⁴

Resulzade, Osmanlı'nın mağlup olmasından başlayıp, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulma süreci ve Mustafa Kemal'in genç cumhuriyette gerçekleştirdiği devrimlere varıncaya kadar bu dönemle ilgili bilgi vermeye çalışmıştır. Bu dönem hakkındaki fikrini kısaca şu cümlelerle ifade etmektedir: “Büyük felaket karşısında, kurtuluşu, Sevr muahedesi kabul etmek zilletinde bulunan duruma düşmüş Osmanlılara mukabil, yükselmiş Türk milliyetçileri, milli hakimiyet esasına dayanarak, harekete geçtiler ve büyük Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin dahi rehberliğiyle muazzam istiklal cihadına giriştiler. Asrın en yüksek idealine, Türk tarihinin en bariz ananesine ve Türk milletinin sarsılmaz iradesiyle Anadolu halkının en hayati menfine uygun gelen bu karar, uzak gören demir iradeli bir kumandan ve erkan-ı harbin iradesi altında ve Anadolu'nun “Ya ölüm, Ya istiklal” diye gösterdiği azim ve cesaret karşısında tamamıyla tahakkuk etti.²⁰⁵ İstanbul'da Misak-ı Milli'yi ilan etmiş Meclis-i Mebusan dağıtılarak önemli bir kısmı Malta'ya sürülmüştü. Türklüğün şanlı Kahramanı Mustafa Kemal Paşa birkaç yaranı ile birlikte Erzurum ve Sivas'ın ücra köşelerinde, Anadolu'nun fedakar elinde Milli Mücadele'yi başlatıyordu. Bu sırada İzmir'e çıkmış bulunan Yunanlı ordusu Anadolu'nun bağrına tecavüz ediyordu. Öbür taraftan da Ermeniler Güney Doğu Anadolu'yu ilhak etmek için girişimlerde bulunuyorlardı. Böyle bir ortamda “Denize Düşen Yılanı Sarılır” deyiminde olduğu gibi Türkiye yardım için Sovyet Rusya'sına

²⁰⁴Sebahattin Şimşir, **Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri**, Ankara 1995, s. 73.

²⁰⁵Şimşir, **a.g.e.**, s. 74.

bakıyordu. Zor şartlarda yabancı istilasını harikulade bir cesaretle başından atan, tarihin en karanlık çağında Mustafa Kemal önderliğinde parlak zaferler kazanan Türk milleti Saltanat ve Hilafet'in yerini Cumhuriyet'e bıraktığı özgür, kadın haklarına saygılı ve layık bir Cumhuriyet inşa ederek tüm dünyayı kendisine hayran bırakıyordu.”

Resulzade'nin Milli Mücadele, Mustafa Kemal ve genç Türkiye Cumhuriyeti hakkında yazmış olduğu yazıların bir bölümünden oluşan yukarıdaki paragraf, onun bu konularla ilgili düşünce ve bakış açısını ortaya çıkarması açısından son derece önemlidir. Mustafa Kemal'i dahi bir lider olarak tanımlayan Resulzade, Milli Mücadele döneminde Türk halkının içinde bulunduğu zor ve çetin koşulları ve bu zor koşullara rağmen cesaretle gerçekleştirdikleri değişim ve dönüşümü kronolojik bir sırayla oldukça başarılı bir şekilde özetlemektedir.²⁰⁶

1. Mustafa Kemal ve Resulzade

Mustafa Kemal'den dahi bir lider olarak bahseden Resulzade, onunla ilgili kurduğu şu cümleler oldukça anlamlı ve meşhurdur:

“Ne İngiliz himayesi, ne Amerika mandası altında değil, o kurtuluşu yalnız kayıtsız şartsız milletin hakimiyetinde bir devlet kurmakta görmüştür. Onun amacı: “Ya ölüm, Ya istiklal” idi. Anadolu'ya o bu amaçla geçti, efsanevi İstiklal Savaşı'nı kazanan başkahraman, Çanakkale zaferini, Sakarya ve Dumlupınar gibi zaferlerle taçlandırdı. Tarihin üç büyük imparatorluğunu dizleri altına alarak istedikleri gibi parçalayan galipler, bir avuç Anadolu kahraman mücahitleri karşısında ricate mecbur kaldılar! Başındaki kumandanı kaçımadıkça, Türk askeri hiç bir zaman kaçmaz! diyen büyük kumandanın sözü doğru çıktı. Ölüm fermanı Sevr yırtıldı, bağımsızlık belgesi Lozan yazıldı. Mustafa Kemal, bir halkın bağımsızlığını sadece kendisindeki güçten beklemiştir. Bu düşünceler, onun gençliğe hitabında bilhassa belirtilmiştir.”²⁰⁷

Büyük eserini miras bıraktığı Türk Gençliğine “Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur” diyen Mustafa Kemal'in Türk askeri ile Türk

²⁰⁶ A.g.e., s. 45.

²⁰⁷ Hesên Hesênov, **Neriman Nerimanov**, Bakü 2001, s. 156.

köylüsü hakkındaki samimi düşünceleri açıktır. Ona göre, ülkenin tek efendisi köylüdür, Ne mutlu Türküm diyene! Onun en çok tekrarladığı bir şıardır.²⁰⁸

2. Cumhuriyet'in İlanı ve Resulzade

Resulzade, Türk ve İslam dünyasının önemli ülkelerinden biri olan Türkiye'nin, 23Ekim 1923'te cumhuriyet rejimini kabul etmesini memnuniyetle karşılamış ve bu konuda şöyle değerlendirmede bulunmuştur: “29 Teşrin-i evvel de, Saltanat ve Hilafet müesseselerinin inadına rağmen, esaret zincirlerini kırarak kendi halasını bizzat temin eden Türk halkının hakimiyet ve hürriyetini tespit eden eski mübeccel gündür. Türk ve İslam dünyasındaki mevkii malum olan Türkiye'nin çağdaş bir hükümet kurmakla doğunun eskimiş siyasi ve sosyal kurumlarından arınması şüphesiz çok büyük bir olaydır.”²⁰⁹

Görüldüğü üzere Cumhuriyet'in kurulmasını çok büyük bir hadise olarak değerlendiren Resulzade, Türkiye'nin belki de zamanını doldurmuş saltanat rejiminden kurtulmasının zorunlu olduğunu ima etmektedir. Resulzade, başka bir değerlendirmesinde ise cumhuriyet rejiminin benimsenmesini sade bir idari değişimden ziyade çürümüş Osmanlı Saltanatı'nın yerine gücünü halktan alan demokratik bir devletin kurulması olarak ifade etmektedir. Cumhuriyet'in kurulması ile ilgili değerlendirmelerine devam eden Resulzade, yine başka bir yazısında yeni rejimle ilgili görüşlerini şu cümlelerle ifade etmektedir: “Cumhuriyet'in ilanı demokrasinin tesisi demektir. Demokrasinin tesis ettiği bir yerde köylü ile zengin, han ile halk, Şah ile dilenci kanun önünde eşit olmalıdır.”

Türkiye'nin Cumhuriyet'i kabul etmesinin etkileri sadece Türkiye ile sınırlı kalmayacağını savunan Resulzade, her ne kadar cumhuriyetin getirdikleri Türkiye coğrafyasında uygulanıyorsa da başta Türk Dünyası olmak üzere civar ülkelerin de bu inkılaptan etkileneceğini belirtmektedir. Çünkü Resulzade'ye göre Türkiye'de gerçekleştirilen bu devrim uluslararası bir devrimdir.²¹⁰

²⁰⁸ Memmedova, **a.g.e.**, s. 98-102.

²⁰⁹ Şimşir, **a.g.e.**, s. 76.

²¹⁰ **A.g.e.**, s. 75.

3. Şeyh Sait İsyanı, Musul Sorunu, İzmir Suikastı ve Resulzade

Resulzade 11 Şubat 1925 yılında Doğu illerinde Şeyh Sait önderliğinde meydana gelen isyanla ilgili çeşitli yazılar yazmıştır. Şeyh Sait İsyanı'nı sadece Türkiye'nin değil, bütün dünya topluluklarının bir belası olarak değerlendiren Resulzade, bu gibi bir isyanın er geç genç Türkiye Cumhuriyetine karşı çıkacağını vurgulamıştır. İleride de Türkiye Cumhuriyeti'nin bu gibi hadiselerle karşı karşıya kalmasının muhtemel olduğunu savunan Resulzade, böyle bir isyanı engellemek için Şeyh Sait'in asılmasını yeterli olmadığını, devlet bünyesinin sosyal reformlarla güçlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Mehmet Emin Resulzade Musul sorunu hakkında da birçok yazı yazarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Öncelikle, meselenin tarihi gelişimi hakkında bilgi veren Resulzade, Musul meselesinin Doğunun en önemli meselelerinden biri olarak nitelendirmiştir. Türkiye açısından Musul'u terk etmenin zorunlu olduğunu ve her şeye rağmen bu meselenin barış yoluyla çözümlenmesi gerektiğini savunmuştur.

15 Haziran 1926 tarihinde, İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik bir suikast girişimi olmuştur. Başarıya ulaşmayan bu girişimi nefretle karşılayan Resulzade, Mustafa Kemal Paşa'ya uzun bir telgraf çekerek Türkiye reis cumhuruna, Türk Devrimi'nin şanlı rehberine, Türk Milli Mücadelesi'nin milli kahramanına karşı kaldırılan bu menfur el eğer başarılı olsaydı, şüphesiz Türk Dünyası'na büyük bir yeis düşeceği gibi, Türkiye de neticesi kestirilemeyen kanlı bir dönemece girecekti değerlendirmesinde bulunmuştur.

Son olarak 3 Kasım 1928 tarihinde kabul edilen Yeni Türk Alfabesi hakkında da düşüncelerini yazıya döken Resulzade, Türkiye'de gerçekleştirilen bu büyük devrim nedeniyle çok büyük bir sevinç yaşamıştır. Çünkü o dönemde Azerbaycan da Latin Alfabesine geçmiş bulunmaktaydı. Dolayısıyla, bu sayede Türk Dünyası'nda bir kültür birliği sağlanabilirdi. Görüldüğü gibi Mehmet Emin Resulzade, başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadele döneminde Türkiye'de gerçekleştirilen devrimler ve o dönem Türkiye'nin boğuştuğu hemen her önemli mesele hakkında düşüncelerini çeşitli yazılar aracılığıyla ifade etmeye çalışmıştır.

Resulzade'nin söz konusu konularla ilgili değerlendirmeleri onun bu konulara ne kadar hassas ve duyarlı yaklaştığını ortaya koymaktadır. Onun değerlendirmelerini göz önüne aldığımızda, o sade ve sıradan bir siyasetçi, yazar olmayıp Türkiye ve Türk meselelerine en candan ve samimi yaklaşan Azeri kökenli aydınlardan biridir. Resulzade, yukarıda belirttiğimiz Türkiye meseleleriyle ilgili değerlendirmeleriyle o dönem adeta Azerbaycan halkının duygularına tercüman olmuştur. Her ne kadar Sovyet engellemelerinden ötürü belli dönemlerde Türkiye meseleleri Azeri matbuatında gereken ilgiyi görememişse de, Azerbaycan halkı kalben daima Türkiye Türklerinin yanında olmuştur. Bunu bu gün bile büyük önder Mustafa Kemal'e karşı gösterdikleri saygı, sevgi ve hassasiyetlerinden çıkarmak mümkündür.

Azeri halkı Mustafa Kemal'e duyduğu derin saygıdan ötürü onun ismini çocuklarına vermeye başlamıştır. 1991 yılından beri yapılan araştırmalarda Azerbaycan'da Atatürk ismini taşıyan pek çok kişi tespit edilmiştir. Ancak, Azeri yetkililer Atatürk'e olan saygıları nedeniyle Atatürk isminin müstesnalığını korumak amacıyla yasak getirmeye hazırlanıyor.

Azerbaycan'da bağımsızlığın elde edildiği 1991'den bu yana 18 kişiye daha "Atatürk" ismi verildiği ortaya çıkmıştır. Terminoloji Komisyonu Başkanı Sayalı Sadıkova, halkın Mustafa Kemal Atatürk'e duyduğu derin sevgi ve sempati nedeniyle tercih ettiği "Atatürk" isminin kullanılmasını yasaklamayı planladıklarını belirterek, "Atatürk tarihi bir kişiliktir ve bu isim sadece ona mahsus olmalı" diye açıklama yapmıştır.²¹¹

Azerbaycan Bakanlar Kurulu'na bağlı Terminoloji Komisyonu Başkan Yardımcısı Sayalı Sadıkova, AA muhabirine yaptığı açıklamada, Türkiye'de Atatürk isminin verilmesinin yasak olmasından hareketle araştırma yaparak Azerbaycan'da ismi Atatürk olan 18 kişi tespit ettiklerini aktaran Sadıkova, bu ismin verilmesinin kardeş ülke Türkiye ve onun kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e duyulan sevgiden kaynaklandığını ifade etmiştir.²¹² Ayrıca Sadıkova, Azerbaycanlı çocuklara yabancı ve toplum arasında yadırganacak isimlerin verilmemesi için 8 bin ismi kapsayan bir

²¹¹ Şimşir, a.g.e., s. 66.

²¹² Hesenov, a.g.e., 124.

liste hazırladıklarını ve onaylanmak üzere Milli Meclis'e göndereceklerini ifade etmiştir.

Sadıkova, "Bu listede Atatürk ismi de olacak. Bundan sonra ülkede Atatürk isminin konulmasını yasaklayacağız. Meclis'e göndereceğimiz listede de Atatürk isminin neden verilmemesi gerektiğine dair özel şerh yazacağız. Atatürk tarihi bir kişilik ve bu isim sadece ona özel olarak kalmalıdır" şeklinde konuşmuştur.²¹³

3. Atatürk'ün Vefatının Azerbaycan Basınındaki yankısı

Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938 Perşembe günü saat 9.05'te Dolmabahçe Sarayı'nda vefat etmiştir. 10 Kasım 1938 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti resmi bir tebliğ ile kamuoyuna duyurmuştur. Tebliğde Atatürk'ün vefatından dolayı duyulan üzüntü dile getirilirken, Cumhuriyet'in devamlılığı konusunda herhangi bir endişe duyulmaması gerektiğine dikkat çekilmiştir.²¹⁴ Aynı gün, Milli Müdafaa Vekaleti Genelkurmay Başkanlığı tarafından da taziye mesajları yayınlanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı ile ilgili haberler Azerbaycan basınına ise 11 Kasım 1938 tarihinden itibaren yansımaya başlamıştır. O dönem Azerbaycan basını ciddi bir şekilde Sovyet denetimi altında olduğu için Atatürk'ün vefatı ile ilgili haberler ideolojik bir süzgeçten geçtikten sonra Moskova gazetelerine yansıyan haberlere paralel bir şekilde yansımıştır. Atatürk'ün vefatı Azerbaycan gazetelerine şu haberlerle yansımıştır: "Kemal Atatürk'ün Vefatı, Ankara, 11 Kasım (TASS), Anadolu Telgraf Ajansı'nın yaydığı habere göre, bu gün sabah Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk vefat etmiştir.²¹⁵ Türkiye Anayasasına göre cumhurbaşkanlığı görevini geçici olarak Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda yürütecektir. Yeni cumhurbaşkanını seçmek için Büyük Millet Meclisi (parlamento) 11 Kasım'da toplantıya çağırılmıştır".²¹⁶

²¹³ Hesenov, a.g.e., s. 122-124.

²¹⁴ Elnur Ağayev, "Atatürk'ün Vefatının Sovyet Basınında Yansıması", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. 11, Bahar 2010, s. 108-136.

²¹⁵ A.g.e., s. 141.

²¹⁶ **Genç İşçi**, 11.11.1938, s. 2.

Kemal Atatürk'ün vefatıyla ilgili Azerbaycan basınına yansıyan haberler içerik itibarıyla birbirinden çok fazla farklı değildi. Bunun esas sebebi ise Sovyetler Birliği'nin dış haberde resmi ajansı olan "TASS"²¹⁷ gazetesinin dışına pek çıkmamaya dikkat edilmesidir.

Bunlardan farklı olarak "Son Saatte" gazetesinde İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesiyle ilgili haber yer almıştır. "Son Saatte" bu haberi "Anadolu Telgraf Ajansının verdiği bilgiye göre Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu gün oybirliğiyle İsmet İnönü'yü Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı seçmiştir" şeklinde vermiştir.²¹⁸ Türkiye'de yeni cumhurbaşkanının seçilmesi nedeniyle verilen bir günlük aradan sonra 14 Kasım tarihinde basın yeniden Atatürk'ün cenaze töreni ile ilgili haberlere yer vermeye devam etmiştir. "Ankara'da Matem"²¹⁹ başlıklı haberde, Atatürk'ün 21 Kasım günü defn edileceği haber verilmiştir.

Haberin detayında ise "Anadolu Telgraf Ajansı" kaynak gösterilerek insanların gruplar halinde Atatürk'ün naaşının saklandığı saray bahçesinde tazim geçidinde bulundukları ve naaşın başında askerler ihtiram nöbeti tuttukları yönünde bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca, Atatürk'ün vefatının Türk basınına yansması, ve çok sayıda yabancı resmi temsilcilerin Ankara'ya gelmesi haberin diğer boyutlarını oluşturmuştur.²²⁰ Yine aynı tarihli diğer bir haber ise İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasının Türk basınına yansması ve Atatürk'ün cenaze törenine katılacak Sovyet heyetinin belirlendiğine yöneliktir.

²¹⁷ **Telegrafnoe Agentstvo Sovyetskogo Soyuza-** TASS, Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu'na bağlı merkezi haber ajansıdır. TASS, Petrograd ve Rusya Telgraf Ajansları esasında 10 Temmuz 1925 yılında kurulmuştur. Devlet tarafından Sovyetler Birliği'nde ve uluslararası alanda resmi ve gayri resmi yazılı-görüntülü haberleri toplamak, bu haberleri Sovyet basınına, Sovyetlerin diğer kurumlarına, aynı zamanda yabancı ülke ajanslarına yaymakla görevlendirilmiştir, haberlerini dünyaya Rusça, İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca ve Arapça yaymaktaydı. TASS haberlerini hem görüntülü, hem de basılı olarak dağıtmaktaydı. Ülke içinde tüm gazete, televizyon, haber merkezleri bu ajansın haberlerini kullandığı gibi, dış ülkelerden de haber ajansları TASS'ın haberlerini kullanmışlardır. Araştırmaya konu olan dönemde TASS uluslararası alanda yerini sağlama almaktaydı. 1930'lardan itibaren TASS ağını genişletip yabancı ülkelerde muhabirlerinin sayısını artırarak İngiltere, Fransa, ABD ve Avrupa'nın, Asya'nın, Doğu'nun, Latin Amerika'nın birçok ülkelerinden akreditasyon almıştır. Aynı zamanda uluslararası haber değişimi ağına üye olmuştur. Sovyetler Birliği'nin her bölgesinde olduğu gibi, dünyanın 100'den fazla ülkesinde de muhabirleri bulunmaktaydı.

²¹⁹ **Tass**, 11. 11.1938, s. 1.

²²⁰ **A.g.e.**, s. 4.

İçerik itibarıyla çok farklı olmazsa da “Komünist”²²¹ ve “Genç İşçi”²²² gazeteleri de konuya duyarsız kalmayarak Atatürk’ün vefatıyla ilgili haberlere sayfalarında yer vermişlerdir. 11 Kasım 1938 tarihinde “Anadolu Telgraf Ajansına” dayandırılarak “Kemal Atatürk Ölmüştür” başlığıyla verilen haberin devamında Atatürk’ün vefatı nedeniyle tüm diplomatik görüşmelerin askıya alındığı bilgisi verilmiştir.²²³

“Genç İşçi” gazetesine de, Atatürk’ün vefatıyla ilgili hemen hemen aynı başlıkla ve içerik itibarıyla da pek farklı olmayan bilgiler yansımıştır.²²⁴ Dönemin en yüksek tirajlı gazetelerinden biri olan “TASS” Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatı ve sonrasında gelişen olaylarla ilgili haberleri bir süre daha okuyucularına aktarmaya devam etmiştir. Bu haberin devamı olarak “TASS” gazetesinin sayfasına taşıdığı haber ise, Türkiye Cumhuriyeti Hükümet yetkililerinin Türk halkının büyük önder ve öz rehberini yetirdiği için derin üzüntü içerisinde olduklarını bildirerek tüm Türk halkına başsağlığı dilediklerini dile getirmesi ve en büyük teselli olarak büyük önderin çizdiği istikametti takip etme çabası içerisinde olacaklarının sözünü vermeleriyle ilgili olan haberdır. Haberin devamında Türkiye Hükümeti üstüne düşen görevi layıkıyla yerine getireceğinden kimsenin şüphe duymaması şeklinde ifadeler yer verilmiştir.²²⁵

Yukarıda incelenen gazeteler dışında Atatürk’ün vefatının yansıdığı diğer bazı gazeteler de şunlardır: “Bakinskiy Raboçiy”²²⁶, “Yeni Yol”²²⁷, “Edebiyat.”²²⁸ Bu

²²¹ Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyet ve Bakanlar Kurulu’nun yayın organı olan Komünist (Kommunist) gazetesi Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmaktaydı. Komünist, Himmet, Koç-Devet, Tekamül, Yoldaş, Himmet (1917-1918 yılları), Bakü Şurasının Ahbarı gibi Bolşevik gazetelerinin devamı olarak 29 Ağustos 1919 yılında (4 bin sayı olarak) yayınlanmaya başlanmıştır. Bolşevizm’in amacı, rejim muhalifleri, iç ve dış güçlere karşı mücadele, Komünist Partisini ideolojik hattu, parti kanunları, parti hayatı, sosyalizm-komünizm kuruculuğu gibi konular gazetenin ana çizgisini oluşturmaktaydı.

²²² Azerbaycan Lenin Komünist Gençler Birliği Merkez Komitesi ve Bakü Komitesi’nin yayın organı olan “Genç İşçi” gazetesi, Ekim 1919 yılında yayın hayatına başlamıştır. Azerbaycan Türkçesinde ve günlük yayınlanmaktaydı. 1919 yılında Bakü şehri ve ilçelerinin Beynelmilelci İşçi Gençler Birliği bir konferans düzenlemiştir. Burada alınan kararlardan biri de yayın organlarını yayınlamakla ilgili olmuştur. Böylece ilk Molodoy Raboçi (Genç İşçi), Ekim 1919 yılında gazetelerini yayınlamaya başladılar. Bu gazete yayınlandığı dönemde gençleri eğitmek, teşkilatlanmak, sosyalizm ve komünizm kuruculuğuna hazırlamak alanında önemli işler görmüştür.

²²³ **Komünist**, 11.Kasım.1938, s. 3.

²²⁴ Ağayev, **a.g.e.**, s. 144-146

²²⁵ **Tass**, a.g.e., s. 5.

²²⁶ Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti ve Bakanlar Kurulu’nun yayın organı olan ve Rusça yayınlanan Bakinskiy Raboçiy (Bakü İşçisi) gazetesi

arada Azerbaycan'ın taşra bölgesi olan Lenkeran ilinde yayınlanmış “Sie Toliş” gazetesinin de Atatürk'ün vefatıyla ilgili bir haber yayınlanması oldukça ilginç ve dikkat çekicidir. Görüldüğü gibi Mustafa Kemal'in vefatı tüm dünya basınında olduğu gibi Bolşevizm'in ideolojik baskısına rağmen Azerbaycan basınında da geniş yankı bulmuştur.²²⁹

Atatürk'ün vefatıyla ilgili haberlerin 11 Kasımdan itibaren verilemeye başlanmasının sebebi ise Atatürk'ün vefat ettiği saatte(10 Kasım saat 09:05)gazetelerin çoktan baskılarını tamamlamalarıdır. Atatürk'ün vefat ettiği gün yani 10 Kasım 1938'de ise gazeteler Atatürk'ün sağlık durumuyla ilgili haberlere yer veriyordu. Mustafa Kemal tarih sahnesine çıkmasında itibaren gerek Milli Mücadele dönemindeki başarıları gerekse, daha sonra gerçekleştirdiği başarılı icraatlar nedeniyle Azerbaycan kamuoyu tarafından yakından izlenmiştir. Dolayısıyla, Atatürk'ün vefatı Azerbaycan basınında da ciddi biçimde yer almış ve Azerbaycan halkı da en Türk halkı kadar üzülmüştür.²³⁰

1930'larda Azerbaycan basını Moskova tarafından sıkı denetim altında olmasına rağmen büyük önder Atatürk'ün ölümü tüm dünya basınında olduğu gibi Azerbaycan basınında da yer bulmuştur. Atatürk'ün vefatını ilk haber olarak veren gazeteler arasında Komünist ve Genç İşçi gazeteleri başı çekerken, her iki gazete de haberi Anadolu Ajansına dayandırmıştır. Ancak, Atatürk'ün ölümüyle ilgili dönemin her hangi bir devlet yetkilisinin resmi açıklaması veya bir köşe yazısı basında yer almamıştır. Bunu sebebi olarak Kremlinden çekinilmesini söyleyebiliriz. Komünist

Azerbaycan basın tarihinde uzun ömürlü gazetelerden biridir. En eski Bolşevik gazetelerindendir. Yayın hayatına başlama tarihi bazı kaynaklarda Nisan, bazı kaynaklarda ise Mayıs 1906 yılı şeklinde geçmektedir. Bu farklılık eski ve yeni takvimler arasındaki gün farkından kaynaklanmaktadır. Azerbaycan Bolşeviklerinin düşüncelerini yayan, halkı burjuvaziye karşı mücadeleye hazırlayan gazete, insanları Komünist Partisi etrafında birleşerek sosyalizm ve daha sonra komünist toplumu kurmaya çağırıyordu. Çalışmaya konu olan dönemde gazete Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi ve Bakü Komitesi'nin yayın organı olarak yayınlanmaktaydı.

²²⁷ Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Bakü Komitesi'nin yayın organı olan “Yeni Yol” gazetesi 1922 yılında yayın hayatına başlamıştır. Türkçe ve Pazar günü hariç haftanın 6 günü yayınlanmaktaydı.

²²⁸ Gazetenin ilk sayısının yayını 5 Aralık 1933 tarihi olarak düşünülmüştü. Fakat matbaadaki teknik arızalardan dolayı gazete ancak 1 Ocak 1934 yılında yayın hayatına başlayabildi. “Edebiyat” gazetesi sanat ve edebiyat alanındaki yeniliklere, dil alanındaki yazılara, sistemin yazardan istediği ideolojik yaklaşımlar doğrultusundaki makalelere, eserlere sayfalarında yer ayırmaktaydı. Farklı dönemlerde isminde değişiklikler yapsa da günümüzde yine de Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin yayın organı “Edebiyat” gazetesi yayın hayatına devam etmektedir.

²²⁹ Ağayev, **a.g.e.**, s. 142-145.

²³⁰ **A.g.e.**, s. 150-155.

gazetesi 11 Kasım 1938 tarihli haberinde Atatürk'ün ölümünü “Kemal Atatürk Ölmüştür” başlığıyla okuyucularına duyururken, Genç İşçi gazetesi de haberi hemen hemen aynı cümlelerle okuyucularına duyurmuştur.²³¹

Atatürk'ün vefatı ve sonrasında gelişen olaylarla ilgili en çok detaylı haber yayınlayan gazete ise dönemin en yüksek tirajlı gazetelerinden biri olan “TASS” gazetesidir. Gazete 11 Kasım 1938 tarihli haberini Anadolu Telgraf Acenteliği'ne dayandırarak “Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Ölmüştür” başlığıyla verirken, haberin detayında ise Türkiye anayasasına göre Cumhurbaşkanlık görevi geçici olarak Abdullah Rendeci'ye devredilmiş olup 11 Kasım'da yeni Cumhurbaşkanın seçimi için parlamentonun toplantıya çağırıldığı bilgisini vermiştir.²³² Aynı gazetenin 14 Kasım 1938 tarihli haberinde Atatürk'ün ölümü sebebiyle tüm diplomatik temsilcilerin Türkiye'ye gitmeleri gerektiğinden bütün diplomatik görüşmeler geçici iptal edildiği haberini vermektedir.

Dönemin Azerbaycan basını Atatürk'ün ölümünden sonraki gelişmeleri de yakından takip ederek gelişmelerle ilgili okuyucularını bilgilendirmeye devam etmiştir. Bunlardan “Son Saat” gazetesi 11 Kasım 1938 tarihli “Türkiye Bakanlar Kurulu İstifasını Sundu” başlıklı haberinde Türkiye Cumhuriyeti başbakanı Celal Bayar'ın Bakanlar kurulunun istifasını cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye sunduğunu yazarken, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün yeni bakanlar kurulu Celal Bayar tarafından seçilene kadar görevlerini ifa etmeye devam etmelerini rica ettiğinin bilgisini okuyucularına aktarmıştır.²³³

20 Kasım 1938 tarihli gazetesinde Türkiye basının Atatürk'ün hayat ve faaliyetleriyle ilgili bilgilerle dolu olduğu bilgisini verirken, halkın Atatürk'ün cenazesinin bulunduğu saray önünde matem tuttuklarını da yazmıştır.²³⁴ Ayrıca, gazete Atatürk'ün defnetme merasiminin gerçekleşeceği 21 Kasım'da Türkiye'nin yabancı heyetlerin akınına uğramasının beklendiğini de eklemiştir. Bu olayla ilgili son olarak “Genç İşçi” gazetesi 20 Kasım 1938 tarihli haberinde Atatürk'ün vefatıyla

²³¹ **Kommunist**, 10 Kasım 1938, s. 12.

²³² **Genç İşçi**, 20 Kasım 1938, s. 8.

²³³ **Son Saat**, 11 Kasım 1938, s. 5.

²³⁴ **A.g.e.**, 20 Kasım 1938, s. 3.

ilgili baş sağlığı dilemek için İstanbul'a gelen bir grup Sovyet heyetini Türk Harici İşler temsilcileri karşıladığı bilgisini yer vermiştir.²³⁵

Kısacası Azerbaycan basını her ne kadar Moskova'nın denetimi altında olsa bile Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı ve sonrasında Türkiye'de gelişen olaylarla ilgili haberleri okuyucularına aktarmıştır. Azerbaycan basını Türkiye ve Atatürk'le ilgili seri haberlerini, Atatürk'ün hastalığı döneminden başlayarak vefatı, cenaze töreni ve sonrasında gelişen olaylara kadar sürdürmüştür. Bu haberlerin ana kaynağına bakacak olursak, devletin resmi ajansı olan "TASS" gazetesidir. Bu kaynak dışında farklı bir kaynağa ise çok az rastlanmaktadır. Bu nedenle Atatürk'ün vefatıyla ilgili yayınlanan haberler içerik itibarıyla birbirinden çok farklı değillerdir. İlk günler haberler gazetenin daha görünür sayfasında yer alırken, sonraki günler küçük başlıklarla daha küçük paragraflar şeklinde yer almıştır. Bazı günler haberler özellikle "Lenkeran" gibi taşra bölgelerinde gecikmeli olarak yayınlanmıştır. Gazetelerde haberlerle birlikte Atatürk ve İsmet İnönü'nün küçük boy resimleri de yer almıştır.

²³⁵ Ağayev, a.g.e., s. 156.

SONUÇ

Mustafa Kemal'in gerçekleştirdiği inkılâp ve ilkeleri onun düşünce gücü ve liderlik yeteneğinin bir göstergesidir. Onun zamanında ortaya çıkan birçok liderin isimleri günümüzde unutulmuş olduğu halde Mustafa Kemal Atatürk'ün ilke ve inkılâpları hala ülkesini aydınlatmaya devam etmektedir. Milletinin bağımsızlığı için verdiği mücadele ve yarattığı yeni Türkiye bütün insanlık alemini etkileyerek onun manevi varlığını evrensel boyuta ulaştırmıştır.

Fikir ve düşünceleriyle yaşadığımız çağın en büyük liderlerinden biri olan Mustafa Kemal, yarattığı siyasal, kültürel ve sosyal devrimlerle Türk tarihinin ve dünya tarihinin akışını değiştirmiştir. Mustafa Kemal, Türk Milli Mücadelesi'ni zaferle sonuçlandırınca sömürgeci Batı telaşa kapılırken, Doğu halkları, yani Asya ve Afrika'nın mazlum milletleri Mustafa Kemal'i kahraman olarak yüceltmışlerdir. O'nun büyük zaferi dünyada çığır açan bir zafer olmuş, ezilen halklara ilham vermiş ve sömürgeciliğin sonunu hazırlamıştır. Atatürk'ün Kasım 1938'de vefatı da aynı şekilde büyük yankı uyandırmış, bu defa dünyanın yalnız doğusu değil batısı da bu haber karşısında büyük bir yasa boğulmuştur. Kısaca O'nun tarih sahnesine çıkışı da dünyadan ayrılışı da evrensel bir olay olmuştur.

Nerdeyse çökmüş bir İmparatorluğun üzerine yeni bir cumhuriyet inşa etmek için yola çıkan Atatürk, ileri görüşlü vizyonu ve üstün zekasıyla her alanda (siyasal, kültürel, sosyal) radikal değişimler gerçekleştirmiştir.

Mustafa Kemal, Türkiye'nin iki yüzyıllık açığını kapatmak için adeta zamana karşı yarışmıştır. Batı dünyasının yüzyıllar boyu elde ettiği birikimleri, yani Rönesans, Reform, Büyük Fransız Devrimi ve sanayi Devrimi getirilerini en kısa zamanda Türk toplumuna mal etmeyi hedef alan sistemli bir strateji uygulamıştır.

Tüm bunların gerçekleşmesi çağdaşlaşma yolundaki engelleri ortadan kaldırmak, artık tamamıyla iflas eden kurumların yerine çağın ihtiyaçlarını karşılayacak modern kurumlar oluşturmakla mümkündü. Bunların en başında gelenler, rejimin hukuki mevzuatını yeniden düzenlemek, Tanzimat' tan beri sürüp giden kültür ayrımını önlemek, din ve devlet işlerini ayırmak suretiyle devleti laikleştirmek, Türk toplum hayatının çağdaşlaşmasını önleyecek engelleri kaldırmak

idi. Yüzyılların sonucu olan bu sistemi değiştirmek için olağanüstü zorluklarla mücadele etmek gerekiyordu. Büyük önder, yurdu kurtarmanın verdiği emsalsiz itibar ve halkta uyandırdığı güven duygularından güç alarak bundan sonraki hayatını çağdaş Türkiye'nin yaratılmasına adanmıştır.

Türk çağdaşlaşması veya Atatürk Rönesans'ı diyebileceğimiz bu hareket tarihin derinliklerinden gelen sürecin hassas Türkiye'nin jeopolitik özelliğinin zaruretleri, Türk toplumunun ihtiyaçları, beklentileri ve ülkenin ihtiyaçları ışığında şekillenir. Türkiye'yi çağdaşlaştıracak devrimleri gerçekleştirmek için, önce devletin siyasi ve hukuki yapısını değiştirmek ve inkılâpları etkili ve inançlı bir şekilde yürütecek siyasi teşkilat oluşturmak gerektiğine inanan Atatürk, bu çerçevede devlet eliyle yukarıdan aşağıya doğru düşündüğü devrimleri uygulamıştır. Öncelikle, saltanat ve ardından da hilafeti kaldırarak halkın doğrudan yönetime katılmasını mümkün kılan cumhuriyet rejimini ilan eden Atatürk, yaptığı uygulamaların halk tarafından benimsenmesini sağlamayı hedefler. Konuşulması ve yazılması zor olan Arap alfabesi yerine Türk alfabesini kullanılmasını geçerli kılan kanını çıkaran Atatürk, bu alanda da herkes tarafından hayretle izlenecek gerçekleştirilmesi zor bir devrimi gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda sosyal alanlarda yaptığı şapka ve kıyafet devrimi, soyadı devrimi, kadın hakları ve takvim ve ölçülerde değişimlerle Türkiye'yi çağdaş batı medeniyet seviyesini yakalamasının önünü açmıştır.

Mustafa Kemal, Türk toplumunun eğitim ve kültür seviyesini belli bir düzeyi çıkartmak ve okuma yazma oranını artırmak amacıyla bu alanlarda da iyileştirmeler yapmıştır.

Büyük önder Mustafa Kemal, yeni Türkiye'yi muasır medeniyetler seviyesine yükseltmek için gerçekleştirmeyi düşündüğü devrim ve dönüşümlerin başarılı olabilmesi adına ülkenin bir an önce savaş ortamından kurtularak barış ve huzurun hakim olduğu bir ortama geçmesi gerektiğine inanıyordu . Dolayısıyla, Atatürk tamamen gerçekçi ve akılcı gerekçelerle “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ilkesine dayanan barışçıl bir dış politika izlemiştir. Gerek bu ilkeye bağlılık gerekse Türkiye'nin o dönem çok ihtiyaç duyduğu Sovyet dostluğunu muhafaza etmesi adına başlarda Azerbaycan Türklerine mesafeli bir politika izlemek zorunda kalsa da, bu

dönemde ortak kültür ve tarihi pekiştirici adımlar atılmıştır. Örneğin bu hedefler doğrultusunda Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu kurulmuştur.

Bununla birlikte Atatürk, hiçbir zaman Türkiye dışındaki Türklere karşı tamamen ilgisiz kalmadığı gibi şartlar elverdiğince onlarla ilgilenmiş ve özellikle de Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadelede oynayabilecekleri hayatı rolün farkına varmış ve onlar üzerinden Bolşeviklere ulaşarak Bolşevik desteğini elde etmeye çalışmıştır.

Türk kardeşlerinin çok zorlu şartlarda güçlü emperyalist ülkelere karşı karizmatik ve yetenekli büyük önder Atatürk liderliğinde verdikleri Milli Mücadele'den etkilenen Azerbaycan halkı ve dönemin Azeri devlet yetkilileri imkanlar elverdiğince siyasi, ekonomik ve askeri destekte bulunmuşlardır. Milli Mücadele'nin kazanılmasında çok belirleyici bir yere sahip olan Azerbaycan Türklerinin askeri, iktisadi ve siyasi katkılarında tarihsel ve kültürel yakınlığın yanı sıra büyük önder Mustafa Kemal ve dönemin Azeri yetkililerinin birbirleriyle olan yakın ve dostane ilişki ve işbirliği içinde olmaları büyük rol oynamıştır.

Her ne kadar iki farklı ideolojik hareketin temsilcileri olarak gözükseler de tarihsel ve kültürel köklerini unutmayan Milli Mücadele ve dönemin Azeri yöneticileri en zor günlerde daima dayanışma içerisinde olmuşlardır. Atatürk'ün zor şartlarda güçlü emperyalist devletlere karşı elde ettiği başarılar tüm dünya kamuoyunda olduğu gibi hem Azerbaycan kamuoyunda hem Azeri siyasilerde büyük bir takdir ve hayranlık uyandırmıştır. Nitekim, işgalci güçlere karşı Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kazandığı hemen her zafer Azeri halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılanırken, dönemin Azerbaycan Devleti yetkilileri gönderdikleri telgraflarla Mustafa Kemal ve Anadolu halkını tebrik etmişlerdir.

Azerbaycan halkı büyük hayranlık duyduğu büyük lider Atatürk önderliğindeki Mili Mücadele hareketinin Batılı ülkelere karşı kazandığı her zaferi coşkuyla kutlayarak Türk kardeşlerinin sevincini paylaşmış ve imkanları doğrultusunda yardımda bulunmuştur. Aynı zamanda başta Nerimanov ve Ebilov olmak üzere dönemin en önemli Azeri devlet yetkilileri Mustafa Kemal ve Anadolu hakkının yanında olmak için tüm imkanlarını seferber etmekten zerre kadar imtina

etmemişlerdir. Örneğin, Neriman Nerimanov 19 Ağustos 1920 tarihinde TBMM’de okunan bir bildirgesinde Türkiye Milli Mücadelesi’nin zafere ulaşmasının tüm doğunun varlık sebebi olarak tanımış ve Türk ordusunun zafer kazanması için bütün imkanlarını seferber edeceğini bildirmiştir. Ayrıca, o dönem için hayatı derecede önem arz eden Sovyet desteğinin elde edilmesi için Sovyet yetkilileriyle görüşmek isteyen TBMM yetkililerine her aracılık ederek çok önemli rol üstlenmiştir.

Dönemin en önemli siyasi aktörlerinden bir diğeri Azeri politikacı İbrahim Ebilov’dur. Azerbaycan’ın Türkiye büyükelçisi olarak da görev yapan Azeri devlet adamını, Mustafa Kemal ve Türk halkına duyduğu sevginin nedenli büyük ve derin olduğu onun Mustafa Kemal’le arasında geçen diyalog ve yazışmalarda açıkça ortaya çıkmaktadır. Abilov’un nedenli Atatürk hayranı olduğunu gösteren olay Ankara’da görev yaptığı sırada doğan kızına Atatürk ismini vermesidir. Ayrıca, Azerbaycan siyasi tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Mehmet Emin Resulzade Atatürk’e hayranlığıyla bilenen diğeri Azeri siyasetçi ve aydınlarıdır.

Kısacası Mustafa Kemal tarih sahnesine çıkmasından başlayarak gerek emperyalizme karşı kazandığı zafer gerekse ülkesinde yaptığı devrimle birçok ulus ve siyasetçinin takdirini kazanmış bir liderdir. Onun, üstün liderlik yeteneği ve kıvrak zekasıyla elde ettiği başarılar ve gerçekleştirdiği siyasal, sosyal ve kültürel devrimler tüm dünyada yankı bulduğu gibi Azerbaycan kamuoyu ve halkına da ilham kaynağı olmuştur. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının çok zor şartlarda güçlü emperyalist devletlere karşı verdiği mücadelelerini takdirle izleyen Azerbaycan halkı ve devlet adamları Milli Mücadele boyunca her türlü siyasi, iktisadi ve askeri desteğini kardeş Türk halkından esirgememiştir.

Belirtilmesi lazım gelir ki, Azerbaycan halkının kardeş Türk halkına en zor günlerde bu denli ilgili davranması doğal olmakla birlikte Azerbaycan Türklerinin kendilerinin de zor koşullarda olduğu halde Türk halkını kahramanca verdiği mücadeleye azami derecede ilgi ve alaka göstererek destek olmak için ellerinden gelen yapmalarında Mustafa Kemal Atatürk’e olan güven ve hayranlığın da büyük etkisi olmuştur.

Azerbaycan halkı bu cesur ve kahraman lidere daima güvenmiş ve saygı göndermiştir. Atatürk, ağır hastalığı sonucunda hayata gözlerini yumması da Azerbaycan halkını derinden etkilemiştir. Nitekim, Atatürk'ün bu zamansız vefatı ile ilgili haberler Sovyet baskısına rağmen, Azerbaycan'ın Lankeran gibi taşra bölgesinde yayınlanan "Sic Toliş" gazetesi dahil dönemin en önde gelen Azerbaycan gazetelerinde yer bulmuştur.

FOTOĞRAFLAR

EK 1. Mustafa Kemal Atatürk'ün Abilov'a gönderdiği İmzalı fotoğrafı.²³⁶

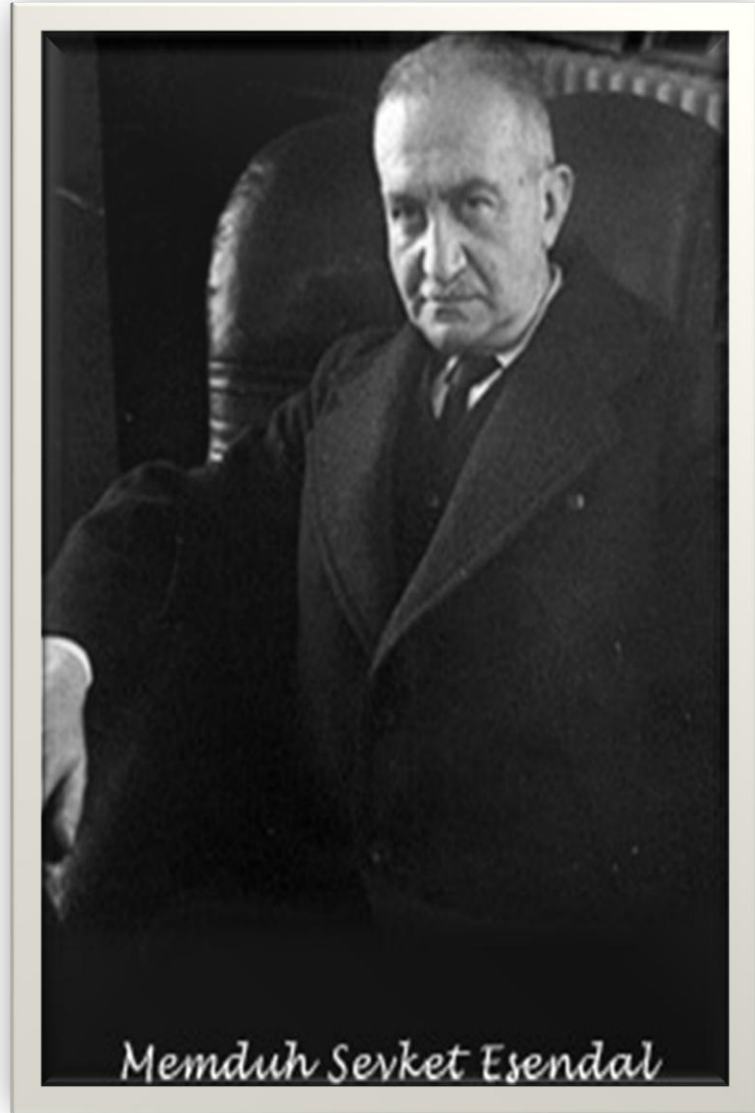
²³⁶ Mahir Aslan, **Atatürk'ün Azerbaycan Politikası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya 2008, s. 123.

EK 2. Neriman Nerimanov²³⁷

²³⁷ Aslan, **a.g.e.** s.122.

EK 3. Memduh Şevket Bey²³⁸

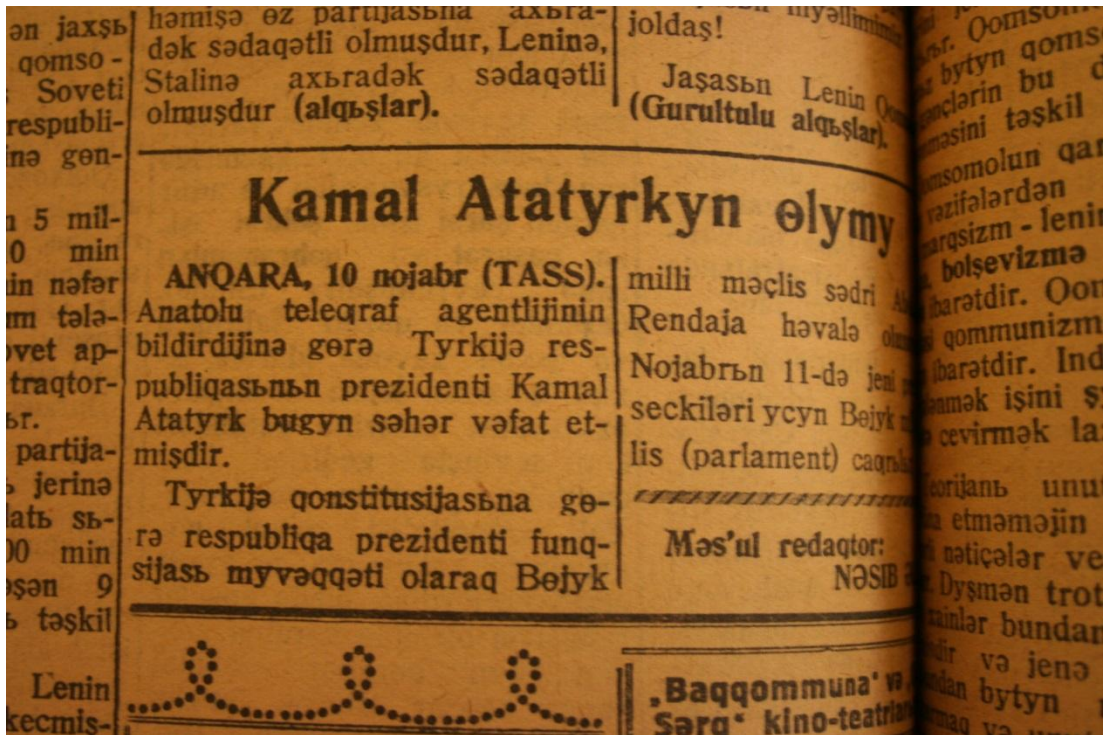
²³⁸ Aslan, **a.g.e.**, s. 120.

EK 4. Batı cephesi ziyaretinde Atatürk İbrahim Ebilov'la birlikte (Atatürk'ün Sağ tarafında İbrahim Ebilov)²³⁹

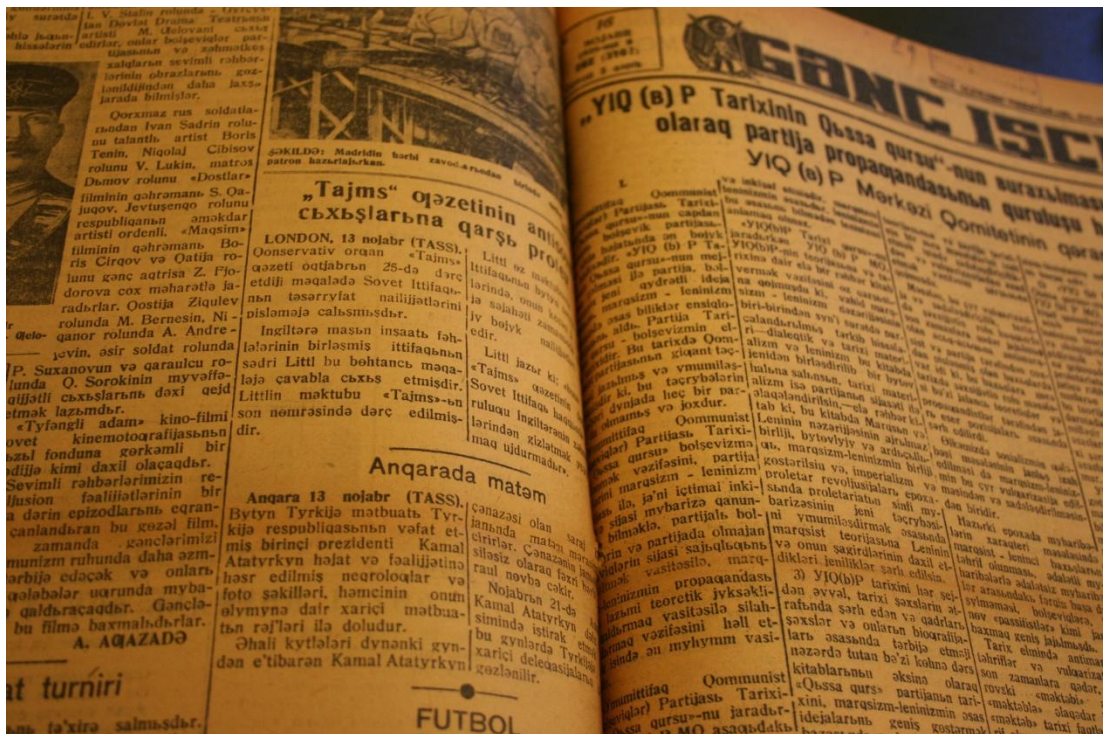

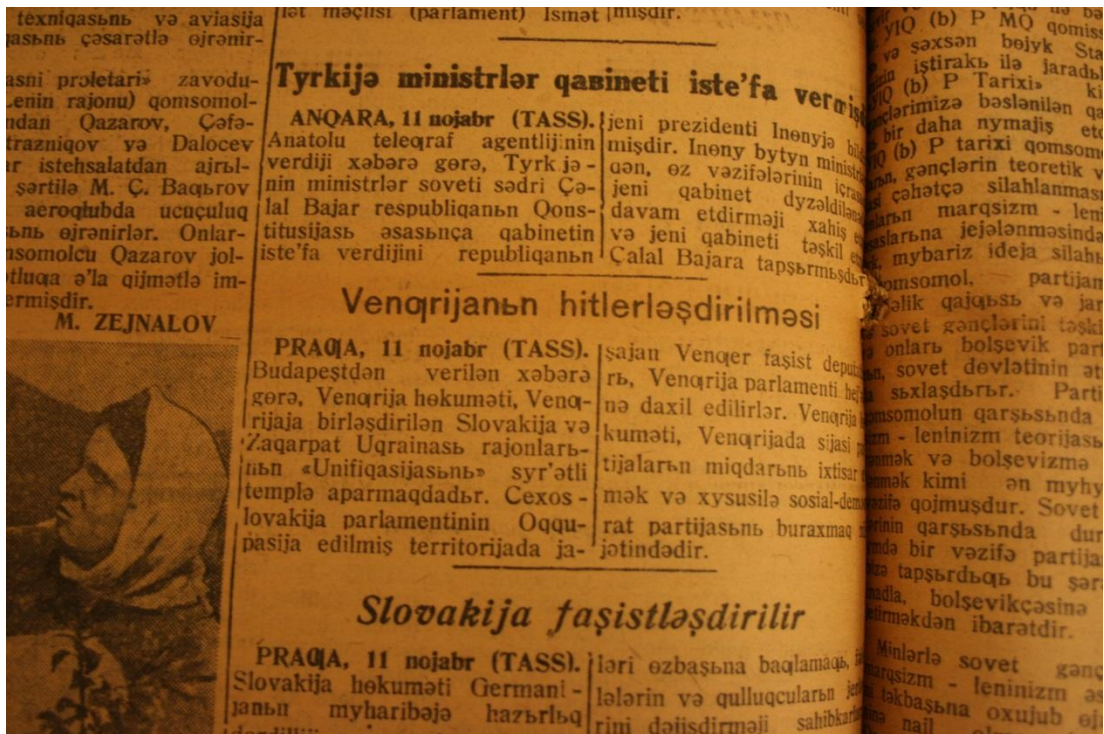
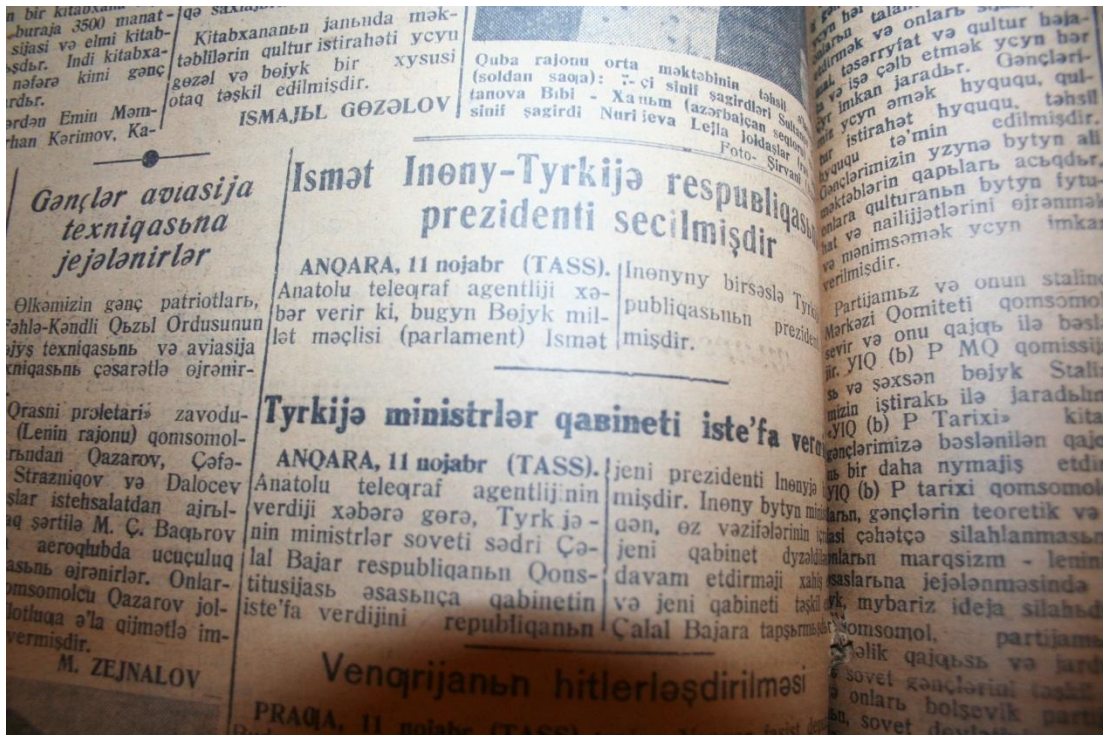
²³⁹ Aslan, **a.g.e**, s. 119.

(TASS Gazetesi)

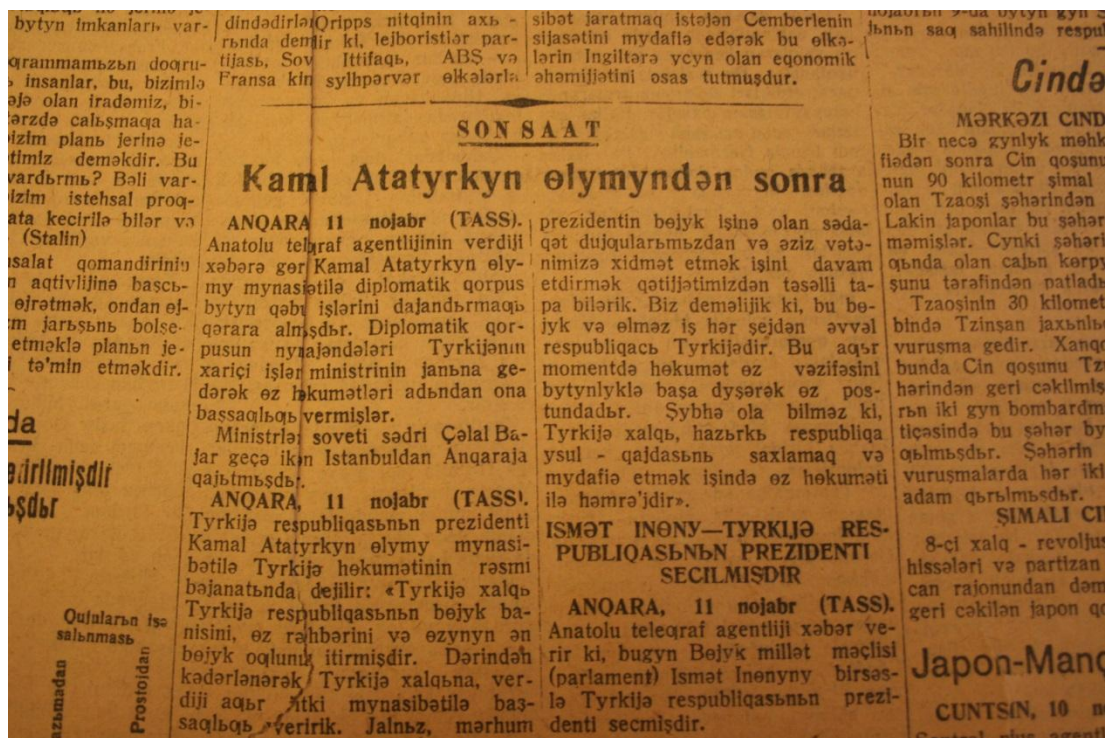

(GENÇ İŞÇİ Gazetesi)

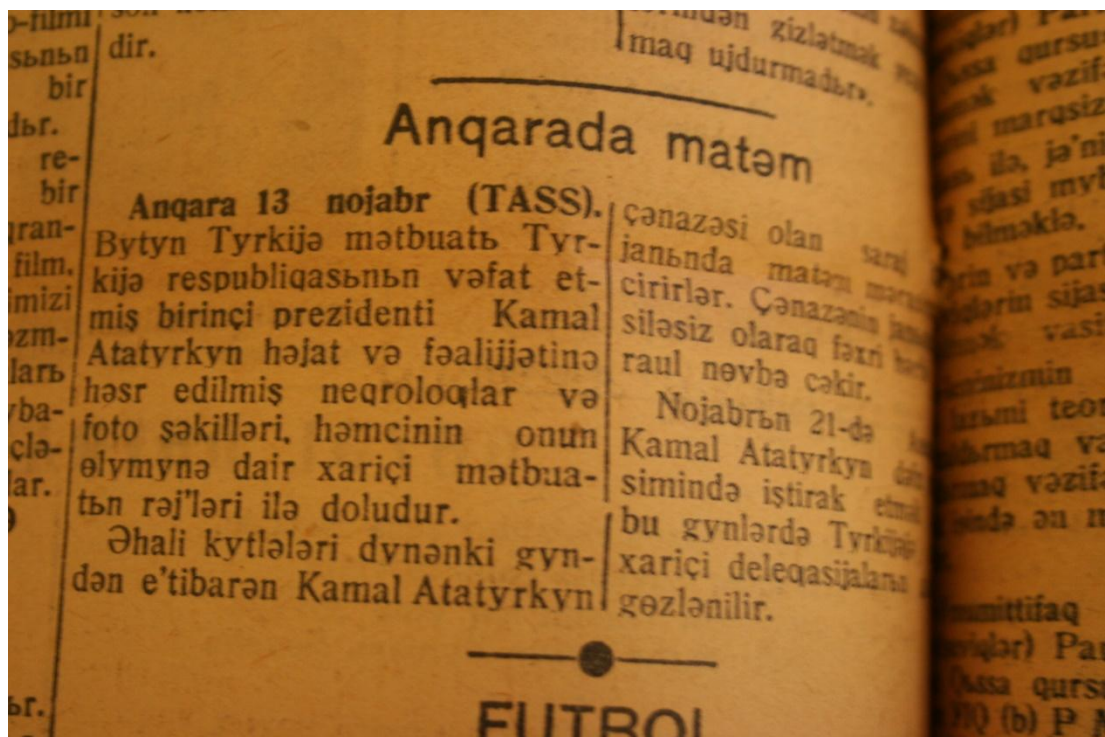

(SON SAAT Gazetesi)

(KOMÜNİST Gazetesi)

KAYNAKÇA

AHMEDLİ, Nazir, **Mustafa Kemal Atatürk**, AzAtam Yayınları, Baki 2002.

AĞAOĞLU, Ahmet, **Serbest Fırka Hatıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

ATTAR, Aygün ve ŞİMŞİR, Sebahattin, **Tarihten Günümüze Türkiye’de Azerbaycan Türkleri**, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

AVŞAR, Abdulhamit, **Türkiye’nin İstiklal Müharibesinde Azerbaycan Türkleri**, AzAtam Yayınları, Baki 2007.

AXMEDOV, Teymur, **Neriman Nerimanov’un Eserleri**, Azərneşr Yayınları, Baki 1971.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914 – 1980)**, Alkım Yayınları, Ankara 1988.

ALİOĞLU, Hamit, “Azerbaycan’da Türkoloji’nin Dünü ve Bugünü,” **XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**,1994 Ankara.

AĞACIKOĞLU, Nihat, **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ders Notları**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

AKŞİN, Aptülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yayınları, Ankara 1991.

ADIGÜZEL, Hüseyin, **Atatürk Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İleri Yayınları, İstanbul 2004.

ASLAN, Betül, **Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov(1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

ASLAN, Mahir, **Atatürk'ün Azerbaycan Politikası**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya 2008, 124 s.

BERKES, Niyazi, **Atatürk ve Devrimler**, Adam Yayınları, İstanbul 1993.

BÜNYADOV, Ziya, **Azerbaycan Tarihi Hakkında Belgeler ve Yayınlar**, Elm Yayınları, Bakü 2003.

борцы, Активные, за советскую власть в Азербайджане, Баку 1957.

BOZKURT, Mahmut, **Atatürk İhtilalı**, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul 1967.

CAFEROĞLU, Ahmet, **Türk Dili Tarihi Notları II**, Alfa Yayıncılık, İstanbul 1943.

CAFEROV, Nizami ve TURAL, Mehmet Akif, **Atatürk'ün Azerbaycan Siyaseti**, AzAtam Yayınları, Baki 2008.

DEMİR, Ziya, **Büyüyen Atatürkçülük ve Milli Eğitimde Reform**, Baha Matbaası Yayınları, İstanbul 1974.

ELNUR, Hasan, **Türkiye- Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)**, Derin Yayıncılık, İstanbul 2014.

ESMERALDA, Hasanova, **Sovyet Azerbaycanı M. K. Atatürk'ün Söylev ve Demeçlerinde**, TTK Yayınları, Ankara 1994.

EROĞLU, Hüseyin, **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yayınevi, İstanbul 1982.

FEYZİOĞLU, Turan, **Ana Çizgileriyle Atatürk'ün Hayatı ve Eseri**, A.A.M. Yayınları, Ankara 1995.

FEYZİOĞLU, Turan, **Atatürk Yolu**, A.A.M. Yayınları, Ankara 1997.

GÖNLÜBOL, Mehmet, **Atatürk ve Türk Dış Politikası(1918- 1938)**, Sanatçı Yayınevi, Ankara 1990.

GÜVEN, Cemal, **Milii Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri**, Eğitim Yayınevi, Konya 2005.

HESENOV, Hesen, **Neriman Nerimanov**, Azərneşr Yayınları, Bakü 2001.

HAKKI, İsmail, **Atatürk: Yetiştirilmesi, Kişiliği, Devrimleri**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973.

HÜSEYİNOVA, F., **Müstekillik Devrinde Azərbaycan Türkiyə İlişkileri**, Milli Kütüphanə Yayınları, Bakı 2007.

İNCEKARA, F., **Atatürk'ün Hayatı ve İnkılaplarının Mahiyeti**, Ege Üniversitesi Yayınları, Ege 1961.

İLHAN, Suat, **Atatürk ve Askerlik**, A.A.M. Yayınları, Ankara 1990.

İBRAHİMOV, Z. ve TOKARJEVSKİY, E.A., **Azərbaycan'da Sovyet Tarih Biliminin Gelişimi**, AzAtam Yayınları, Bakı 1964.

İSMAYİLOV, Mehmet, ve MAKSVELİ, Nadir, **Azərbaycan Tarixi 1900-1920**, Y. Y., Bakı 2008.

İNAN, Afet, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1984.

KARAKOÇ, Erol, **Atatürk'ün Dış Türkler Politikası**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.

KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, A.A.M. Yayınları, Ankara 1984.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayıncılık, Ankara 1984.

MEMMEDOVA, S., **Azerbaycan'da Atatürk ve Türkiye Cumhuriyetleri Araştırmaları**, AzAtam Yayınları, Bakı 2003.

MUMCU, Ahmet, **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1997.

OLALI, Hasan, **Atatürk'ün Üstün Kişiliği, Gerçek Atatürkçülük Atatürkçü Olmak**, Ege Üniversitesi Cumhuriyet'in Ellinci Yıldönümü Yayınları, İzmir 1973.

ORTAYLI, İlber, "Türk Harflerinin Dış Ülkelerdeki Etkileri Üzerine," **Harf Devrimi'nin 50. Yıl Sempozyumu**, A.A.M. Yayınları, Ankara 1981, s. 23-27.

PARASHKEV, S. ve PARUSHEV, S., **Mustafa Kemal Atatürk**, Muhtar Yayıncılık, Bakı 1973.

QUBANOVA, J. ve PİRİYEV, M., **Azərbaycan - Türkiyə Münasibətləri (1920-1922) Sənədlər və Materiallar**, AzAtam Yayınları, Bakı 2002.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

SÖNMEZ, Cemil, **Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım**, A.A.M. Yayınları, Ankara 1988.

SÜMBÜL, Tahir, **Atatürk ve Azerbaycan**, A.A.M. Yayınları, Ankara 1996.

SÜLEYMANOĞLU, Ö., **Ali Bey Hüseyinzade'nin Makaleleri Üzerine Bir Araştırma**, Kafkasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2004.

SAKAL, Fahri, **Ağaoğlu Ahmet Bey**, TTK Yayınları, Ankara 1995.

SUVER, Ahmad, **Atatürk'ü Yaşamak**, AzAtam Yayınları, Bakü 2003.

ŞİMŞİR, Bilal, **Türk Yazı Devrimi**, TTK Yayınları, Ankara 1980.

ŞİMŞİR, Sebahattin, **Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995.

TOSUN, Hüseyin, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, A.A.M. Yayınları, Ankara 2003.

ULUSOY, Belkis, **Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü (1923- 1931)**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004.

USLU, Ülkü, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinin Azerbaycan Muhaceret Yayınlarına Yansıması 1923 1934**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, 307 s.

ÜLKÜTAŞIR, Şakir, **Atatürk ve Harf Devrimi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.

Хейфиц, А.Н., **Советская дипломатия и народы Востока**, Баку 1982.

YUVALI, Abdulkadir, **Atatürk Dönemi Kültür Politikasının Türk Dünyası'ndaki Ortak Kültür ve Tarih Değerleri Yönüyle Değerlendirilmesi**, A.A.M. Yayınları, Ankara 2003.

ZOXRABEKOV, A. N. ve OQNEY, S., **Ateşler Ülkesi**, Gençlik Yayınları, Bakü 1987.

Makaleler:

AĞAYEV, Elnur, “Atatürk’ün Vefatının Sovyet Basınında Yansıması,” **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.11, Bahar 2010, s. 108-136.

BURAN, Ahmet, “Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı,” **Turkish Studies**, C.4, Bahar 2009, s. 436-522.

ÇALLI, İsmail, “Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Dünyası,” **Erdem Dergisi Cumhuriyet Özel Sayısı**, C.11 S.32, Haziran 1999, s.126-142.

HAFIZ, Tacida, “Türkiye’nin Modernleşmesinde Atatürk,” **Bal-Tam Türklük Bilgisi**, C. 8, S.1, Eylül 2004, s. 42-72.

KARAKILIÇ, Cem ve Oğuzhan AYDIN, “Azerbaycan’daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye’deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı(1923-1930),” **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 43, Bahar 2010, s. 183-199.

KARA, Abdulvahap, “Türkistan Aydınlarının Milli Mücadele’ye Bakış Açısı,” **90. Yılında Milli Mücadele**, C.2, S.64, Nisan 2005.
http://www.gokbayrak.com/dergi_oku.asp?id=33&sid=779. (20 Mart 2012).

KARACA, Ahmat, “Azerbaycan Siyasi Muhaceretini Oluşturan Ölümsüzler,” **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, C.45, S.303, Nisan 1995, s. 45- 61.

MEHMETZADE, Mirza Bala, “Yeni Türk Alfabeleri Münasebetiyle,” **Azeri Türk**, C. 1, S. 18, 15 Ekim 1928, s.3-17.

NERİMANOĞLU, K.V., “Azerbaycan’da Devlet Dili Siyaseti,” **Türkler**, C.18, Mayıs 2002, s. 247-248.

OKYAR Osman, “Atatürk’ün Modernlik Anlayışı,” **Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi**, C. 7, S.22, Ekim 1999, s.73-84.

QAYIROVA, Samira, “Bakü Türkoloji Kurultayı Bildirilerin Satır Aralarında Halk Bilim Meselesi,” **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.7, S. 52, Bahar 2013, s. 198-220.

Gazeteler:

Komünist.

Genç İşçi.

Son Saat.

Tass.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Ulviyye Aliyeva
Doğum Yeri	Karabağ, Azərbaycan
Doğum Tarihi	20.10.1990

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Bakü Slavyan Üniversitesi
Fakülte	Rus Dili ve Edebiyatı Fakültesi
Bölüm	Rus Dili ve Edebiyatı

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	Konuşma: Orta, Anlama: İyi, Yazma: Orta, Okuma: İyi
Rusça	Konuşma: Çok İyi, Anlama: Çok İyi, Yazma: İyi, Okuma: Çok İyi
Türkçe	Konuşma: Çok İyi, Anlama: Çok İyi, Yazma: İyi, Okuma: Çok İyi,

KATILDIĞI

Kurslar	Amerikan Kültür Derneğinde İngilizce Kursu Binicilik Kursu
Süre	6 Ay, 1 Yıl

İLETİŞİM

Adres	Beştepe Kız Öğrenci Yurdu
E-mail	ulviye17alizade@gmail.com , 5535988682

